

Opvattingen over verantwoordelijkheidsverdeling in de energietransitie in Nederland

Samenvatting: in de afgelopen decennia is duidelijk geworden dat de energietransitie het risico loopt sociale ongelijkheid te vergroten. Over de verantwoordelijkheidsverdeling voor het bevorderen van de energietransitie wordt al lang gediscussieerd, maar de verantwoordelijkheidsverdeling voor het behouden en bevorderen voor sociale gelijkheid in deze transitie blijft uit. Dit onderzoek tracht een bijdrage te leveren aan de inzichten over de verhouding van deze twee soorten verantwoordelijkheden in de groepen burgers, overheid en bedrijven. Aan de hand van 13 kwalitatieve interviews zijn de opvattingen verzameld van sleutelfiguren in de energietransitie. Deze bevindingen zijn bekeken vanuit twee raamwerken, namelijk een raamwerk van verantwoordelijkheid en een raamwerk van rechtvaardigheid. Dit onderzoek presenteert als bevindingen meerdere factoren die invloed hebben op de mate waarin verantwoordelijkheid wordt toegeschreven aan de drie verschillende groepen.

M. van Gent

Mary Zeldenrustlaan 45

Rijen

Tel. 0637196875

Studentnr. 1024752

Marijn.vangent@student.uvh.nl

Werkstuk bij de module: MT-BKS

Aantal woorden: 16378

Examinator: Caroline Suransky

Universiteit voor Humanistiek

23-06-2023

Inhoud

<i>I</i>	<i>Voorwoord</i> 4
1 Inleiding	5
1.1 Het risico van sociale ongelijkheid in de energietransitie	5
1.2 Maatschappelijk doel.....	6
1.3 Wetenschappelijk doel	7
1.4 Vraagstelling	8
2 Theoretisch kader	9
2.1 Burgerschap, rechten en plichten in een verzorgingsstaat	10
2.1.1 Twee perspectieven op verantwoordelijkheid in een verzorgingsstaat	11
2.1.2 Het perspectief van Schmitz.....	11
2.1.3 Het perspectief van Goodin.....	12
2.1.4 Schmitz, Goodin en de markt	13
2.2 Verantwoordelijkheid van bedrijven in de energietransitie	13
2.3 Rechtvaardigheid en <i>energy justice</i>	15
2.4 Energiearmoede.....	16
3 Methode.....	17
3.1 Dataverzameling.....	18
3.2 Data-analyse	20
4 Bevindingen	21
4.1 Bevindingen over verantwoordelijkheid van burgers	21
4.1.1 Factor 1: Prioritering	22
4.1.2 Factor 2: Sociale omgeving	23
4.1.3 Factor 3: Woonsituatie	24
4.1.4 Factor 4: Investeren en gedragsverandering	25
4.1.5 Factor 5: Zelfredzaamheid.....	27
4.1.6 Conclusie burgers	28
4.2 Bevindingen over verantwoordelijkheid van de overheid.....	29
4.2.1 Factor 1: Inconsistent beleid	29
4.2.2 Factor 2: Rechtvaardigheid in het energiebeleid	31
4.2.3 Factor 3: Overheidscommunicatie en informatievoorziening	32
4.2.4 Factor 4: Kloof tussen overheid en burger	33
4.2.5 Factor 5: Krachten uit de samenleving	34
4.2.6 Conclusie overheid	35
4.3 Bevindingen verantwoordelijkheid bedrijven en organisaties	36

4.3.1 Factor 1: Winstmaximalisatie.....	36
4.3.2 Factor 2: Maatschappelijke functie	38
4.3.3 Conclusie bedrijven en organisaties	39
4.4 De burger benaderen als collectief	40
4.5 Beantwoording onderzoeksvragen	42
4.5.1 Deelvraag 1: verantwoordelijkheid van burgers	42
4.5.2 Deelvraag 2: verantwoordelijkheid van overheid	42
4.5.3 Deelvraag 3: verantwoordelijkheid van bedrijven en organisaties	43
5 Conclusie	44
6 Discussie.....	46
6.1 Inzichten en interpretatie van bevindingen	46
6.1.1 Decentralisatie.....	46
6.1.2 <i>Energy Justice</i>	47
6.1.3 De burger van dichtbij.....	47
6.1.4 Wantrouwen in de markt	47
6.1.5 Gebruik maken van krachten uit de samenleving	47
6.2 Validiteit.....	48
6.2.1 Geluidsopname en transcriptie	48
6.2.2 Informatievoorziening en evaluatie.....	48
6.2.3 Keuze en heterogeniteit van respondenten	48
6.3 beperkingen van het onderzoek.....	48
6.4 De opzet van vervolgonderzoek	49
7 Literatuur	51
8 Bijlagen:	54
8.1 Bijlage 1: Interviewgide	54
8.2 Bijlage 2: weergave respondenten.....	55
8.3 Bijlage 3: informed consent Nederlands	56
8.4 Bijlage 4: Informed Consent English	57
8.5 Bijlage 5: datamanagementplan	58
8.6 Bijlage 6: Codeboom.....	67

1. Voorwoord

Voor de afronding van de master Burgerschap en Kwaliteit van Samenleven, aan de Universiteit voor Humanistiek, heb ik het afgelopen jaar onderzoek gedaan naar opvattingen over verantwoordelijkheid in de energietransitie. Het is voor mij geen eenvoudige periode geweest, zowel op academisch als op persoonlijk gebied. Toch ben ik blij dat ik in aanraking ben gekomen met dit onderwerp. Voordat ik begon aan dit traject wist ik nagenoeg niets over de energietransitie, of de sociale uitdagingen die hierbij komen kijken. Dit onderzoek heeft dus niet alleen mijn onderzoeksvaardigheden aangescherpt, maar heeft mij ook kennis laten maken met een voor mij geheel nieuw maatschappelijk en wetenschappelijk vakgebied.

Die kennismaking begon feitelijk al iets eerder, namelijk met een stage bij Tertium, een bedrijf dat diensten aanbiedt in participatietrajecten voor burgers en organisaties. Tertium stelde de vraag hoe de energietransitie in Amsterdam inclusiever zou kunnen worden. Op het huidige moment zouden namelijk bepaalde groepen niet participeren aan de energietransitie, wat tot sociale ongelijkheid zou kunnen leiden. Dit stageonderzoek is de inspiratie geweest voor deze afstudeeropdracht. Zonder de begeleiding van Tertium was dit onderzoek niet tot stand gekomen, en ik zou dan ook de werkgevers van het bedrijf Tertium¹ willen bedanken, die mij de mogelijkheid gegeven hebben dit initiële stageonderzoek te verrichten.

Ook wil ik graag de respondenten bedanken die de tijd hebben vrijgemaakt om door mij geïnterviewd te worden. Zonder deze respondenten had ik nooit zoveel kunnen leren over de energietransitie en de sociale problematiek die daarbij optreedt, en had ik deze afstudeeropdracht niet kunnen afronden.

Marijn van Gent

Utrecht, 24 Augustus 2023

¹ Tertium. Geraadpleegd van: <https://www.tertium.nl/>

1 Inleiding

1.1 Het risico van sociale ongelijkheid in de energietransitie

Het Nederlandse kabinet heeft als klimaatdoelstelling dat in 2030 de uitstoot van broeikasgassen met 49% gereduceerd moet zijn ten opzichte van 1990 (Planbureau voor de Leefomgeving, 2019). Om dit doel te realiseren zal in verschillende sectoren van de samenleving een energietransitie moeten plaatsvinden. Deze transitie houdt in dat er wordt overgestapt van een energiehuishouding die grotendeels gebaseerd is op de verbranding van fossiele brandstoffen naar een energiehuishouding die veel meer is gebaseerd op hernieuwbare energiebronnen.

De energietransitie in Nederland is een gezamenlijk proces waaraan zowel overheid als bedrijven en burgers kunnen deelnemen. De overheid stelt de kaders en doelstellingen voor de transitie vast, treft maatregelen en biedt randvoorwaarden om deze doelstellingen te bereiken. Van bedrijven wordt gevraagd dat zij bijdragen door duurzame energieopwekking en -opslag te realiseren, en door energiebesparing te realiseren in hun eigen bedrijfsvoering. De overheid vervult hierbij vooral een ondersteunende en voorwaardenscheppende rol; zo stimuleert zij energiezuinig ondernemen en investeringen in duurzaamheid². Tenslotte is ook participatie van burgers benodigd voor het behalen van klimaatdoelen. Zo betreft één van de overheidsmaatregelen van de energietransitie het aardgasvrij maken van woonwijken. Deze maatregel vergt uiteraard medewerking van de Nederlandse burgers. Huishoudens dienen immers zelf ook de investeringen te maken om van het gas af te stappen, door bijvoorbeeld de aanschaf van elektrische kooktoestellen en aanpassingen aan het verwarmingssysteem van hun woningen (Toegepast-Natuurwetenschappelijk Onderzoek, 2020).

De wereld kampt naast klimaatverandering echter ook met een andere enorme uitdaging, namelijk het mogelijk maken van sociaaleconomische ontwikkelingen die inclusief en rechtvaardig zijn (Cantarero, 2020). Deze uitdagingen dienen daarbij niet beschouwd te worden als onafhankelijk van elkaar (Neacsu et al., 2022). Uit recente onderzoeken blijkt dat de energietransitie in Nederland een risico loopt sociale ongelijkheid onder burgers te vergroten (TNO, 2020). Zo zouden burgers uit een lage sociaaleconomische klasse een relatief hoger percentage van hun besteedbaar inkomen moeten betalen voor het treffen van energiemaatregelen (Vergeer, Rooijers & Davidson, 2017; Carley & Koninsky, 2020). Rijkere

² Rijksoverheid stimuleert duurzame energie. Geraadpleegd van:
<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/duurzame-energie/meer-duurzame-energie-in-de-toekomst>

huishoudens kunnen zich deze investeringen makkelijker permitteren en niet alleen op lange termijn, maar ook al eerder hun energiekosten drukken. Huishoudens met een laag inkomen, die zich deze investeringen niet kunnen permitteren, zullen juist steeds meer moeten betalen voor hun energie (McGee & Greiner, 2019). Fossiele brandstoffen zullen immers ook stijgen in prijs, om huishoudens aan te sporen toch te investeren in verduurzaming (TNO, 2020). Ook blijkt uit onderzoek dat burgers in lagere sociaaleconomische klassen de tijd en middelen niet hebben zich te verdiepen in de energietransitie (Bellaart et al., 2020).

Om te voorkomen dat de sociale ongelijkheid in Nederland groter wordt, is het van belang dat iedere burger in zekere mate wil en kan participeren in de energietransitie. Zoals hierboven genoemd is het niet voor elke burger mogelijk om te participeren in de energietransitie. Daarnaast zijn er ook een hoop Nederlandse burgers die nog geen behoefte hebben om te participeren in de energietransitie. Uit het onderzoek van Bellaart et al. (2020) blijkt bijvoorbeeld dat het onderwerp vaak niet leeft onder burgers met een migratieachtergrond. Overige belemmeringen om te participeren in de energietransitie die geconstateerd werden in dit onderzoek waren wantrouwen richting de overheid, gevoelens van uitsluiting, racisme, lage Nederlandse taalvaardigheid en culturele gewoonten.

Ook in de groep burgers bij wie de urgentie van het klimaatprobleem wél leeft, blijkt een verdeeldheid te zijn in de mate van verantwoordelijkheid die burgers aan zichzelf toeschrijven (De Kluzenaar en Flore, 2021); Sommige burgers geloven dat het geen zin heeft om nu actie te ondernemen om de gevolgen van klimaatverandering te voorkomen, terwijl anderen geloven dat er nog steeds iets gedaan kan worden om de impact van deze gevolgen te verkleinen. Dit eerste geloof kan leiden tot een gevoel van passiviteit bij sommige burgers, omdat zij denken dat er toch niets meer aan te doen is, of omdat zij erop vertrouwen dat technische innovaties oplossingen gaan bieden.

1.2 Maatschappelijk doel

Waar in de afgelopen decennia de aandacht voor klimaatverandering en de gevolgen hiervan voornamelijk is gegroeid, is pas sinds het afgelopen decennium aandacht ontstaan voor de sociale impact die de energietransitie heeft op de maatschappij. Terwijl de urgentie om klimaatverandering aan te pakken steeds groter wordt, groeit het besef dat we ervoor moeten zorgen dat de transitie naar een duurzame samenleving rechtvaardig verloopt. Dit wekt wel enkele vragen op, zoals: welke maatregelen moeten er getroffen worden voor het rechtvaardig laten verlopen van de energietransitie? En wie is er verantwoordelijk voor dat deze

maatregelen getroffen worden? In voorgaande discussies over verantwoordelijkheidsverdeling in de energietransitie is met name gesproken over welke partijen in welke mate dienen te bewerkstelligen dat de energietransitie slaagt. Oftewel: wie moet welke maatregelen treffen om de gestelde klimaatdoelen te behalen. Voor het bevorderen van sociale gelijkheid in de transitie zijn echter geen passende doelen gesteld. Een dergelijke verantwoordelijkheidsverdeling voor het bevorderen van sociale gelijkheid in de energietransitie is tot dusver dan ook nog niet geconcretiseerd. Het in kaart brengen van deze verantwoordelijkheidsverdeling kan richting geven aan overheidsbeleid, wat ertoe zou kunnen leiden dat meer burgers betrokken kunnen worden in de energietransitie, waarmee uiteraard ook de kans op het slagen van deze transitie toeneemt.

Dit onderzoek tracht in kaart te brengen hoe de verantwoordelijkheidsverdeling voor het bevorderen van sociale gelijkheid in de energietransitie zich verhoudt tot de verantwoordelijkheidsverdeling voor het treffen van maatregelen in de energietransitie.

1.3 Wetenschappelijk doel

In de afgelopen jaren zijn veel empirisch wetenschappelijke onderzoeken uitgevoerd welke aangeven dat de energietransitie het risico loopt sociale ongelijkheid te vergroten (TNO, 2020; Vergeer, Rooijers & Davidson, 2017; Carley & Koninsky, 2020; McGee & Greiner, 2019; Bellaart et al., 2020). Ook blijkt uit een onderzoek van De Kluizenaar en Flore (2021) dat burgers zich zorgen maken over deze ontwikkeling van sociale ongelijkheid in de energietransitie. Naar aanleiding van dit onderzoek hebben De Kluizenaar et al. (2022) een verdiepend onderzoek uitgevoerd naar opvattingen van burgers en beleidsambtenaren over verantwoordelijkheidsverdeling in de collectieve energieprojecten, met als doel om met dit onderzoek bij te kunnen dragen aan de legitimiteit van beleid en een groter draagvlak onder burgers. Uit dit onderzoek bleek dat burgers en gemeenteambtenaren vooral wezen naar elkaar voor het nemen van verantwoordelijkheid. Gemeenteambtenaren meenden namelijk dat burgerparticipatie kan bijdragen aan betrokkenheid, grotere acceptatie en inclusievere energieprojecten. Burgers gaven echter aan een enorme hindernis te zien vanwege de kloof tussen de complexiteit en de ontbrekende kennis in veel gemeenschappen. Beide partijen gaven aan wel vertrouwen te hebben in de competenties van bedrijven, maar niet in de intenties van bedrijven. Hierbij heerst namelijk de angst dat bedrijven winstmaximalisatie prioriteren boven publiek belang.

Dit onderzoek concentreerde zich voornamelijk op collectieve energieprojecten, een facet van de energietransitie dat niet alle burgers aangaat of hoeft aan te gaan. Bovendien lag de nadruk van deze studie niet op het voorkomen van sociale ongelijkheid, terwijl het overgrote deel van de deelnemers heeft aangegeven dat het voorkomen van dergelijke ongelijkheid binnen de energietransitie van groot belang is. Ondanks deze kanttekeningen geeft het onderzoek van De Kluzenaar et al. (2022) een zinvolle richting aan het onderwerp van dit onderzoek.

Door opvattingen over verantwoordelijkheidsverdeling in de energietransitie met betrekking tot sociale ongelijkheid te onderzoeken, beoogt dit onderzoek bij te dragen aan het huidige paradigma betreffende verantwoordelijkheid en sociale gelijkheid in de energietransitie. Dit onderzoek zal zich echter niet specifiek richten op de verantwoordelijkheid in energiegemeenschapsprojecten. Door opvattingen over verantwoordelijkheid in de energietransitie in bredere zin te onderzoeken functioneert dit onderzoek in enige mate ook aanvullend aan het onderzoek van De Kluzenaar et al (2022).

1.4 Vraagstelling

Het doel van dit onderzoek is het in kaart brengen van opvattingen van sleutelpersonen over van de verantwoordelijkheidsverdeling in de energietransitie met sociale gelijkheid als uitgangspunt. Het op objectieve gronden vastleggen van een verdeling van verantwoordelijkheid zelf is – hoe wenselijk wellicht ook – een onrealistisch doel. Dit onderzoek zal concreet worden uitgevoerd door alle betrokken personen te bevragen naar deze verantwoordelijkheidsverdelingen en door hun opvattingen hierover in kaart te brengen. De hoofdvraag van dit onderzoek wordt dan ook als volgt geformuleerd:

- **Hoe verhouden opvattingen over verantwoordelijkheidsverdeling voor het treffen van maatregelen in de energietransitie zich tot verantwoordelijkheidsverdeling voor het bevorderen van sociale gelijkheid in de energietransitie?**

Omdat deze twee verantwoordelijkheden sterk aan elkaar gerelateerd zijn en elkaar beïnvloeden is het niet gunstig om de beide invalshoeken te scheiden in de deelvragen. Binnen de volgende deelvragen wordt met ‘verantwoordelijkheid in de energietransitie’ zowel de verantwoordelijkheid voor de maatregelen als verantwoordelijkheid voor het bevorderen van sociale gelijkheid bedoeld. Deze hoofdvraag zal beantwoord worden door de verantwoordelijkheid van drie verschillende partijen te onderzoeken: de overheid, de burgers, en bedrijven en organisaties.

Vanuit dit perspectief kunnen we de volgende deelvragen uit de hoofdvraag formuleren:

- **Deelvraag 1:** Welke opvattingen heersen er over de verantwoordelijkheid van burgers in de energietransitie?
- **Deelvraag 2:** Welke opvattingen heersen er over de verantwoordelijkheid van de overheid in de energietransitie?
- **Deelvraag 3:** Welke opvattingen heersen er over de verantwoordelijkheid van bedrijven en organisaties in de energietransitie?

2 Theoretisch kader

Voor het interpreteren van de bevindingen die uit dit onderzoek zullen komen is het noodzaak om twee concepten uit te werken aan de hand van literatuur, namelijk verantwoordelijkheid en rechtvaardigheid. Immers, in gevallen waarin van sociale (on)gelijkheid besproken wordt, spreekt men vrijwel altijd over rechtvaardigheid.

Dit theoretisch kader bestaat uit vier secties. De eerste sectie betreft een raamwerk aan de hand waarvan opvattingen over de verantwoordelijkheidsverdeling van respondenten binnen het onderzoek beter begrepen kunnen worden. Voor een beter begrip van dit raamwerk wordt eerst een context geschetst van het concept verantwoordelijkheid in de Nederlandse verzorgingsstaat, aan de hand van Kymlicka (2002), Veldheer et al. (2012), en Bredewold et al., (2018). Vervolgens zullen twee perspectieven op verantwoordelijkheidsverdeling in een verzorgingsstaat worden gegeven, namelijk de perspectieven van David Schmidtz en Robert E. Goodin (Schmidtz & Goodin, 1998).

Schmidtz & Goodin (1998) spreken zich vooral uit over de verantwoordelijkheidsverdeling tussen burgers en overheid, maar laten zich weinig uit over de verantwoordelijkheid van de markt. Vandaar zal in de tweede sectie van dit hoofdstuk een concept besproken worden dat duurzaamheid koppelt aan de verantwoordelijkheid van de markt, namelijk *Corporate Social Responsibility* (Gorski et al., 2014; Gorski, Fuciu, & Dumitrescu, 2017; Seifi & Crowther, 2018; Fukuda & Ouchida, 2020). Deze term is in de afgelopen decennia in toenemende mate gebruikt om de maatschappelijke verantwoordelijkheid van bedrijven te bespreken. Deze theorie zal gebruikt worden om de opvattingen van de respondenten betreffende verantwoordelijkheden van bedrijven in de energietransitie beter te begrijpen.

In de derde sectie van dit theoretisch kader wordt een tweede raamwerk geschetst aan de hand waarvan de opvattingen van respondenten ingekaderd kunnen worden, namelijk over rechtvaardigheid in de energietransitie. Wanneer gesproken wordt over een rechtvaardige energietransitie, is het vrijwel onmogelijk om het concept van *energy justice* (Sovacool & Dworkin, 2015; Fuller & McCauley, 2016; Jenkins et. Al.,2016; Carley & Koninsky, 2020) niet te noemen. Dit concept formuleert namelijk hoe de samenleving toe kan werken naar een rechtvaardige energietransitie aan de hand van een driedeling in het concept rechtvaardigheid. De theorie betreffende *energy justice* laat zich niet expliciet uit over een verantwoordelijkheidsverdeling tussen burgers, bedrijven en overheid, waardoor binnen dit onderzoek gekozen is om van dit concept een tweede raamwerk te maken, in plaats van beide raamwerken te combineren.

In de vierde en laatste sectie van dit hoofdstuk wordt een term toegelicht welke vaak ter sprake komt in het huidige debat over sociale ongelijkheid in de energietransitie, namelijk energiearmoede (Druică & Ianole-Călin, 2019; Pellegrini-Masini, Pirni, & Maran 2020; Mulder et al., 2021). Deze term draagt niet bij aan één van de raamwerken, maar kan wel het begrip van de lezer vergroten bij het interpreteren van de inhoud van de afgenomen interviews.

2.1 Burgerschap, rechten en plichten in een verzorgingsstaat

Zowel vanuit de overheid als vanuit de burger wordt steeds vaker een beroep gedaan op de eigen verantwoordelijkheid van burgers in de maatschappij (Veldheer et al., 2012). Kymlicka (2002) beschrijft dat de notie van passief of privaat burgerschap sinds lange tijd, en vandaag de dag nog steeds erg populair is, maar dat er in de afgelopen decennia steeds vaker actief burgerschap bepleit wordt. In tegenstelling tot het de opvattingen over passief burgerschap, binnen welke vooral nadruk wordt gelegd op de *rechten* die burgers hebben, draait actief burgerschap ook over de plichten die bij het burgerschap komen kijken. Oftewel, burgers dienen niet enkel de voordelen te genieten die bij burgerschap komen kijken, maar ook verantwoordelijkheden en deugden te hebben, waaronder financiële zelfstandigheid, politieke betrokkenheid en zelfs beleefdheid.

Deze nieuwe blik op de rol van de burger is gepaard gegaan met de verschuiving in de organisatie van de verzorgingsstaat (Veldheer et al., 2012; Bredewold et al., 2018). Het idee achter deze verschuiving was dat de nationale overheid zich terug zou trekken, en lokale overheden juist een prominentere rol zouden gaan spelen in het leven van de burger. Deze

decentralisatie in Nederland werd verantwoord door nabijheid te beloven aan de burger (Bredewold et al., 2018). Oftewel, omdat de lokale overheid dichterbij de burger zou staan zou er onder andere meer verbondenheid ontstaan tussen gemeenschappen en zou beter maatwerk verricht kunnen worden. Deze beloften zijn te begrijpen als kritiek op de afstand tussen overheid en burgers, die het gevolg is van, of op zijn minst meekomt met bureaucratie, professionalisering en marktwerking. Deze nieuwe vorm van nabijheid betekende ook een andere rolverdeling tussen burgers en professionals. Met name zelfredzaamheid zou centraal staan in het beleid, waarbij de burger gewezen wordt op het zoeken van ondersteuning in de eigen omgeving. Afhankelijkheid van de overheid zou namelijk voorkomen of op zijn minst vermeden moeten worden.

2.1.1 Twee perspectieven op verantwoordelijkheid in een verzorgingsstaat

In deze sectie behandelen we twee perspectieven op verantwoordelijkheid in de verzorgingsstaat worden, namelijk de perspectieven van David Schmidtz en Robert E. Goodin (1998). Goodin en Schmidtz stellen beiden dat het goed is om verantwoordelijkheid te nemen voor eigen welzijn en dat van je naasten (Schmidtz & Goodin, 1998). Ook menen beiden dat er niet gesproken moet worden in termen van schuld, maar dat er gekeken moet worden naar wat we doen met achtergestelde burgers in de samenleving. Waar de twee auteurs echter in verschillen, is de opvattingen die zij hebben over de verantwoordelijkheidsverdeling tussen het individu en de overheid.

2.1.2 Het perspectief van Schmidtz

David Schmidtz (Schmidtz & Goodin, 1998) benadrukt dat hij niet zozeer een standpunt probeert in te nemen in het debat over individuele verantwoordelijkheid tegenover gemeenschappelijke verantwoordelijkheid. Echter, hij stelt dat het belangrijk is dat individuen verantwoordelijkheid internaliseren in tegenstelling tot externaliseren. Hiermee wordt bedoeld dat het van belang is dat een individu zichzelf, en niet anderen, verantwoordelijk stelt voor zijn eigen welvaart. Het is dus goed voor individuen om te beseffen dat zij proactief stappen moeten nemen om toekomstige schade te beperken. Het externaliseren van verantwoordelijkheid zou betekenen dat externe instanties, zoals bijvoorbeeld de overheid, de verantwoordelijkheid van het individu overnemen. Dit zou problematisch zijn omdat het gepaard kan gaan met een gebrek aan persoonlijke autonomie en een afhankelijkheid van bepaalde instanties. Wel meent Schmidtz ook dat het mogelijk is verantwoordelijkheid voor anderen binnen bepaalde collectieven te internaliseren. Hiermee doelt hij dan niet op een brede gemeenschap, zoals de gehele samenleving, maar eerder gemeenschappen zoals

gezinnen. Binnen dergelijke gemeenschappen is samenwerking gebaseerd op vrijwilligheid en individuele keuzes, waarbij de rol van elk individu binnen het collectief wordt gerespecteerd.

Hoe kunnen we er volgens Schmidtz dan voor zorgen dat er geen individuen achterblijven? Schmidtz meent dat we voorkeur zouden moeten geven aan instituties die individuen ertoe aanzetten om verantwoordelijkheid te internaliseren (Schmidtz & Goodin, 1998). Instituties die goederen van de rijken pakken en geven aan de armen, zouden deze arme individuen afhankelijk maken van deze instituties en vandaar dus onwenselijk zijn. Afhankelijkheid van overheidsinstituties zou vrijheid, autonomie en keuzevrijheid eerder beperken dan vergroten. In de welvaartstaat die Schmidtz schetst nemen dergelijke instituties dan ook een beperktere plaats in. Wel meent Schmidtz dat de overheid alsnog in beperkte mate een rol speelt in het creëren van gelijke toegang tot kansen voor iedereen, opdat ieder individu kan streven naar zijn of haar eigenbelang.

Het gedachtegoed van Schmidtz (1998) komt sterk overeen met het gedachtegoed waarmee de verschuiving van de verzorgingsstaat heeft plaatsgevonden, beschreven door Bredewold et al., (2018). Hierbij nam de overheid namelijk ook een minder prominente rol aan en werd meer nadruk gelegd op individuele verantwoordelijkheid en de voordelen van zelfredzaamheid.

2.1.3 Het perspectief van Goodin

Goodin (Schmidtz & Goodin, 1998) meent dat niet gekeken moet worden naar het prijzen van individuen die verantwoordelijkheid nemen, maar naar wat we moeten doen als collectief wanneer mensen *er zelf niet in slagen* deze verantwoordelijkheid te nemen. Goodin meent namelijk net als Schmidtz dat het goed is wanneer individuen eigen verantwoordelijkheid nemen, maar geeft ook aan dat het niet altijd mogelijk is voor individuen om de problemen op te lossen die zij zelf hebben veroorzaakt. Daarbij benadrukt Goodin ook dat individuele verantwoordelijkheid beïnvloed wordt door sociale en structurele factoren. Hij wijst erop dat sommige mensen kwetsbaarder zijn voor tegenslagen vanwege omstandigheden buiten hun controle, zoals sociaaleconomische achtergrond of gezondheidsproblemen. Voor het ondersteunen van deze individuen is het dan noodzakelijk dat de verantwoordelijkheid gedragen wordt door anderen, die het probleem wel kunnen verhelpen. Goodin pleit daarom voor het behoud van een sociaal vangnet als een geschikte maatregel. Hij is van mening dat de overheid juist in grotere mate betrokken moet zijn bij het creëren van gelijke kansen voor burgers. Goodin benadrukt dat de samenleving een gedeelde verantwoordelijkheid heeft om

ervoor te zorgen dat iedereen de mogelijkheid heeft om mee te kunnen komen. Een kanttekening hierbij is wel dat ook Goodin geen voorstander is van instituties die individuen niet aanzetten tot het nemen van verantwoordelijkheid, maar van instituties die individuen tijdelijk helpt, waardoor mensen later juist wel weer verantwoordelijkheid kunnen nemen.

2.1.4 Schmitz, Goodin en de markt

Schmitz en Goodin (1998) spreken zich vooral uit over de verantwoordelijkheid die de burger en de overheid wel of niet zouden moeten nemen, maar laten zich ook in enige mate uit over de invloed van de markt op de welvaartsstaat. Beide auteurs geven aan waarde te hechten aan marktwerking. Goodin benadrukt dat interventie van de overheid nodig is om marktwerking rechtvaardig te laten verlopen. Schmitz benadrukt juist meer het belang van vrijheid en toegang tot kansen voor het economisch handelen, waarbij de overheid meer op de achtergrond blijft.

2.2 Verantwoordelijkheid van bedrijven in de energietransitie

In de discussie betreffende de energietransitie is het van belang om ook de verantwoordelijkheid van bedrijven te concretiseren. Immers, bedrijven worden vaak verantwoordelijk gehouden voor de uitstoot van broeikasgassen. Naarmate bewustwording over de opwarming van de aarde groeide, zijn consumenten ook kritischer geworden naar bedrijven (Seifi & Crowther, 2018).

Uit het onderzoek van De Kluzenaar et al. (2022) kwam naar voren dat burgers en gemeenteambtenaren vertrouwen hebben in de competenties van bedrijven, maar dat vertrouwen in de intenties van bedrijven ontbreekt. Hierbij heerst namelijk de angst dat bedrijven winstmaximalisatie prioriteren boven publiek belang. In het kader van deze afweging van bedrijven tussen winst en publiek belang, is het relevant om een fenomeen in acht te nemen dat in de afgelopen decennia in opkomst is in bedrijven, namelijk *corporate social responsibility* (CSR) (Gorski, Fuciu, & Criotor, 2014).

CSR staat in contrast met het neo-klassieke denkebeeld over verantwoordelijkheid van bedrijven, welke stelt dat het de verantwoordelijkheid van bedrijven is om winstgevend te zijn (Gorski et al., 2014). Zo definieerde de bekende econoom Milton Friedman in de jaren '70 de verantwoordelijkheid van bedrijven nog als volgt:

"There is one and only one social responsibility of business-to use its resources and engage in activities designed to increase its profits so long as it stays within the rules

of the game, which is to say, engages in open and free competition without deception or fraud." (Gorski et al., 2014, p.225)

De rol van de overheid dient hierbij volgens Friedman beperkt te worden tot het bieden van een wettelijk kader dat een competitieve markt faciliteert, en is daarmee in lijn met het denkbeeld van Schmidtz over de beperkte rol van de overheid in de markt (Schmidtz & Goodin, 1998)

Deze opvatting van maatschappelijke verantwoordelijkheid van bedrijven is inmiddels niet meer populair. De huidige formulering van een CSR-theorie heeft naast winstgevendheid nog drie dimensies, namelijk politieke prestaties, maatschappelijke eisen, en ethische waarden (Gorski et al., 2014). Deze dimensies kunnen vaak worden herkend in de definities die worden gegeven van SCR, zoals deze van de World Business Council for Sustainable Development: *"the commitment of business to contribute to sustainable economic development, working with employees, their families and the local communities"* (Jamali, 2006, p.243-244). SCR kan dus worden begrepen als de verantwoordelijkheid van bedrijven voor het vormen van beleid, keuzes en het handelen naar de waarden en doelen van de samenleving. Gezien de huidige maatschappelijke aandacht voor en het politieke debat over de klimaatcrisis in de afgelopen decennia, is het ook logisch dat CSR in hedendaagse literatuur vaak besproken wordt in termen van duurzaamheid en milieubewustheid (Gorski et al., 2014; Gorski, Fuciu, & Dumitrescu, 2017; Seifi & Crowther, 2018; Fukuda & Ouchida, 2020). Omdat CSR dus sterk verbonden is aan milieubewustheid en duurzaamheid, is het voor dit onderzoek een relevant fenomeen, en kan het dienen als aanvullend kader om opvattingen over de verantwoordelijkheid van bedrijven beter te begrijpen.

Omdat CSR een dusdanig veelbesproken concept betreft, is het niet gepast om alle facetten van het concept uit te werken in dit theoretisch kader. Wel relevant voor dit onderzoek is één van de grote kritieken op CSR, namelijk 'greenwashing' (Zhang & Xie, 2020). *Greenwashing* houdt in dat een bedrijf zich uit naar de consument als zijnde duurzaam, maar niet transparant is over de minder duurzame of vervuilende processen die niet zichtbaar zijn voor de consument. Hierdoor lijkt het alsof een bedrijf zich bezighoudt met CSR, terwijl dit niet het geval is, en plukt hier dus onterecht de vruchten van. *Greenwashing* kan het scepticisme van consumenten over de motivatie van bedrijven vergroten.

2.3 Rechtvaardigheid en *energy justice*

Een belangrijke dimensie in het vraagstuk waar precies de verantwoordelijkheden van de overheid ophouden en die van de burgers beginnen is die van de rechtvaardigheid. Immers: rechtvaardigheid wordt gezien als een van de kenmerkende eigenschappen van een gezonde maatschappij.

Rechtvaardigheid is een ethische dimensie en haar definitie is als zodanig altijd voor een belangrijk deel afhankelijk van politieke, sociale en culturele contexten, maar verwijst in algemene zin naar eerlijkheid, billijkheid en gelijkheid in het handelen en de kansen van mensen. In het afgelopen decennium is er steeds meer aandacht gekomen voor rechtvaardigheid in de energietransitie. Door verschillende aspecten van een rechtvaardige energietransitie te concretiseren is het concept van ‘energy justice’ tot stand gekomen (Sovacool & Dworkin, 2015; Fuller & McCauley, 2016; Carley & Koninsky, 2020). Wanneer in dit onderzoek gesproken wordt over rechtvaardigheid, dan betekent dit rechtvaardigheid in termen van *energy justice*. In het volgende zal worden uitgelegd wat het concept van *energy justice* inhoudt.

Door het groeiende bewustzijn van de gevolgen van de klimaatcrisis is er steeds meer aandacht en waardering voor rechtvaardigheid in de energiesector (Sovacool & Dworkin 2015). *Energy justice* is een vrij nieuw theoretisch raamwerk, dat bedoeld is om richting te bieden aan burgers en beleidsmakers, welke stelt dat het van belang is om toe te werken naar een energiesysteem dat niet alleen eerlijk is in het verdelen van de kosten en baten bij energieproductie- en consumptie, maar ook eerlijk is in hoe individuen en gemeenschappen worden behandeld in besluitvorming (Sovacool & Dworkin, 2015). Dit raamwerk wordt doorgaans verdeeld in drie aspecten; *distributional justice*, *procedural justice* en *recognition justice* (Jenkins et. Al.,2016; Carley & Koninsky, 2020), begrippen die hieronder nader worden uitgelegd.

Het eerste aspect betreft *distributional justice*, ofwel rechtvaardigheid in distributie. Dit aspect van rechtvaardigheid omvat het doel om ervoor te zorgen dat ieder individu toegang heeft tot energie, waarbij verzekerd wordt dat bepaalde groepen niet disproportioneel benadeeld worden door de energietransitie, of minder toegang krijgen tot de voordelen van de energietransitie (Jenkins et al.,2016; Carley & Koninsky, 2020). Oftewel, de kosten en de baten van de energietransitie moeten eerlijk worden verdeeld.

Het tweede aspect, *procedural justice*, ofwel procedurele rechtvaardigheid, betreft de toegang tot besluitvormingsprocessen in de energietransitie. Het doel van deze rechtvaardigheid is het verzekeren dat procedures in de energietransitie op een eerlijke, billijke en niet-discriminerende manier plaatsvinden, en dat diegenen die willen participeren in besluitvorming hier ook de mogelijkheid voor krijgen (Jenkins et. Al.,2016; Carley & Koninsky, 2020). Hierbij is het ook van belang dat de toegang tot objectieve informatie mogelijk wordt gemaakt door overheid en industrie (Jenkins et al.,2016).

Het derde aspect van *energy justice* betreft *recognition justice*, ofwel rechtvaardigheid in erkenning. Deze vorm van rechtvaardigheid stelt dat er aandacht besteed moet worden aan het rectificeren van ongelijkheden uit de geschiedenis en uit het heden, en dat elke partij in gelijke mate politieke rechten en vertegenwoordiging verdient (Jenkins et. Al.,2016; Carley & Koninsky, 2020). Het omvat een oproep naar begrip voor mensen met verschillende culturen, huidskleuren, geslachten en sociale achtergronden, opdat deze mensen vrij zijn van onbegrip en politieke en fysieke bedreigingen.

2.4 Energiearmoede

Sinds de bewustwording van het probleem van sociale ongelijkheid in de energietransitie groter is geworden, duikt ook steeds vaker een nieuwe term op in onderzoeken over burgers die achtergesteld zijn op het gebied van energie, namelijk 'energiearmoede'. Energiearmoede kan gezien worden als een gebrek aan rechtvaardigheid in distributie van energie (Pellegrini-Masini et al., 2020). Waar armoede in het algemeen duidt op te weinig financiële mogelijkheden om de minimaal noodzakelijke goederen en voorzieningen te bekostigen, is energiearmoede het verschijnsel dat mensen te weinig geld hebben om hun energierekening te betalen, wat gepaard kan gaan met een verslechterde geestelijke en fysieke gezondheid (Druică & Ianole-Călin, 2019; Mulder et al., 2021). Echter dienen de termen armoede en energiearmoede niet gezien te worden als synoniemen, ook al zijn de twee fenomenen sterk verweven: "Niet alle huishoudens die een relatief groot deel van hun inkomen besteden aan energiekosten zijn arm, en omgekeerd zijn er huishoudens met een laag inkomen die relatief weinig aan energie uitgeven en geen betalingsproblemen kennen (Mulder et al., 2021).

Energiearmoede is uiteraard sterk gerelateerd aan de eerder genoemde sociale ongelijkheid in de energietransitie. Wat energiearmoede voor dit onderzoek een relevant fenomeen maakt, is dat het verschillend bekeken kan worden vanuit een milieuperspectief en vanuit een *energy justice*-perspectief (Druică & Ianole-Călin, 2019): vanuit een

milieuperspectief kan het bestrijden van energiearmoede zorgen vergroten over een negatieve invloed op het klimaat. Een vermindering in energiearmoede zou immers een verhoogd energiegebruik kunnen betekenen voor huishoudens die zich dat dan zouden kunnen veroorloven. Een kanttekening daarbij is wel dat onbestreden energiearmoede het draagvlak voor de energietransitie ook kan ondermijnen, wanneer huishoudens achterop raken in de energietransitie (Mulder et al., 2021). Vanuit een *energy justice*-perspectief is energiearmoede meer dan een economisch of technisch probleem, namelijk ook een sociaal en politiek probleem (Druică & Ianole-Călin, 2019).

3 Methode

Dit onderzoek beoogt opvattingen in kaart te brengen van sleutelfiguren binnen de energietransitie. Voor het behandelen van de onderzoeksvraag wordt empirisch, sociaalwetenschappelijk, kwalitatief onderzoek toegepast. Hiervoor zullen de contexten, intenties, keuzes en meningen van sleutelfiguren binnen de energietransitie onderzocht worden. Vandaar wordt er gekozen voor een kwalitatieve aanpak: kwalitatief onderzoek is geschikt voor het begrijpen van ervaringen en opvattingen van respondenten (Maxwell, 2012). Daarbij leent kwalitatief onderzoek zich ook goed voor het onderzoeken van intenties van respondenten en het begrijpen van de keuzes die zij moeten maken.

Zoals genoemd betreft de doelgroep voor dit onderzoek relevante personen binnen de energietransitie. Hiermee worden personen bedoeld die dermate betrokken zijn in de energietransitie, dat zij beter zicht hebben op het verloop van de transitie dan de gemiddelde persoon. Het uitgangspunt van dit onderzoek is dan ook dat de beweringen die gedaan worden door de gekozen respondenten meer gewicht hebben dan de gemiddelde burger, wat bijdraagt aan de validiteit van het onderzoek.

Voor het onderzoeken van de doelgroep zal gebruik gemaakt worden van semi-gestructureerde, kwalitatieve interviews. Aan de hand van deze methode krijgen respondenten namelijk de mogelijkheid om hun verhaal te vertellen, hun kennis over te dragen en hun perspectief te verduidelijken (Boeije, 2010). Deze methode sluit dus goed aan op de onderzoeksvraag.

3.1 Dataverzameling

De respondenten in dit onderzoek zijn voornamelijk aan de hand van *purposive sampling* (Neuman, 2014) geworven. In *purposive sampling* worden doelmatig respondenten uitgekozen, omdat deze door de onderzoeker het meest informatief geacht worden te zijn voor het betreffende onderzoek. Ook is in dit onderzoek veel gebruik gemaakt van de sneeuwbalmethode (Neuman, 2014), waarbij respondenten doorverwijzen naar andere relevante personen voor het onderzoek.

Uiteindelijk zijn er 13 respondenten geworven, werkzaam in verschillende vakgebieden of sectoren gerelateerd aan verduurzaming of de energietransitie. In het onderstaande wordt globaal weergegeven welke rollen de geworven respondenten hebben in de energietransitie. Zie bijlage 2 voor een volledig overzicht van de respondenten, waarin deze participanten ook genummerd worden. Op deze wijze kan worden gerefereerd naar de respondenten, terwijl hun anonimiteit gewaarborgd blijft.

Een aantal van deze respondenten waren gemeenteambtenaren die zich bezighouden met de energietransitie. Deze gemeenteambtenaren lenen zich als zeer geschikte respondenten voor dit onderzoek, omdat zij zicht hebben op de vorderingen van de energietransitie vanuit een beleidsperspectief. Een tweede reden dat deze doelgroep geschikt is voor dit onderzoek is dat deze doelgroep van hetzelfde type is als de doelgroep die in voorgaande empirische onderzoeken ook onderzocht is, zoals in het eerder genoemde onderzoek van De Kluizenaar et al. (2022). Door deze doelgroep te onderzoeken, kan dit onderzoek dus haar aanvullende functie voor het huidige paradigma vervullen.

Ook zijn respondenten geworven uit de commerciële werkgebieden van de energiesector. Deze hoeken betreffen de opwekking van windenergie, duurzame woningbouw, duurzame kleding, projectfinanciering en duurzame consultancy. Deze personen hebben affiniteit met het onderwerp verduurzaming en energietransitie, en hebben vanwege hun werkzaamheden ook goed zicht op de huidige stand van zaken en de uitdagingen die gepaard gaan met de energietransitie. Daarbij is het interessant om te onderzoeken of deze respondenten opvattingen hebben betreffende de verhouding van de marktwerking en de energietransitie.

Ten slotte is er ook een derde soort respondent geworven in dit onderzoek, namelijk personen die werkzaam zijn in een energiecoöperatie. Deze respondenten zijn interessant om te betrekken in dit onderzoek, omdat deze veelal vrijwillig, of vanuit intrinsieke motivatie,

participeren aan een dergelijke coöperatie. Ook staan energievooperaties niet zo ver verwijderd van burgers uit de buurten waarin zij opereren, zoals bij ambtenaren het geval kan zijn, waardoor deze personen een ander perspectief kunnen bieden op de uitdagingen die zich afspelen betreffende sociale ongelijkheid die plaatsvindt in de energietransitie.

Hoewel niet in ieder interview dezelfde inhoud besproken is, zijn alle interviews wel afgenomen met een soortgelijke structuur. Hierbij is in ieder interview de respondent in eerste bevroegd over zijn of haar rol in de energietransitie. Deze informatie draagt niet enkel bij aan het bieden van een context van de opvattingen die zij hebben over verantwoordelijkheid in de energietransitie. Ook hebben dergelijke rolbeschrijvingen bevestigd waarom deze respondenten relevante expertise hebben voor dit onderzoek.

Het tweede deel van de interviews betrof als onderwerp de verantwoordelijkheden in de energietransitie in brede zin. Hierdoor hebben de respondenten veel ruimte gekregen om zelf in te vullen waar zij aan denken, wanneer het gaat over verantwoordelijkheid in de energietransitie. Hierbij werd met name gesproken over factoren die invloed hebben op de verantwoordelijkheid van burgers met een laag inkomen, zoals een prioritering van andere problemen of het ontbreken van zeggenschap in de verduurzaming van eigen woning. Ook is hier veelvuldig besproken hoe de overheid een grote rol speelt in het faciliteren van de energietransitie, en hoe bedrijven hun maatschappelijke verantwoordelijkheid verloochenen

In het derde deel van de interviews zijn de respondenten bevroegd over hun opvattingen betreffende sociale gelijkheid in de energietransitie. Hierbij werd in eerste instantie gevraagd of de respondenten menen dat de energietransitie eerlijk verloopt, waarbij deze zelf konden invullen wat zij beschouwden als eerlijkheid. Er is in de interviews gekozen om eerst te vragen naar eerlijkheid, in plaats van rechtvaardigheid, vanuit de veronderstelling dat eerlijkheid een minder ingewikkeld concept is voor respondenten om opvattingen over te delen, terwijl de twee concepten qua betekenis toch vrijwel identiek zijn in deze context. Wanneer respondenten vroegen wat er bedoeld werd met eerlijk, zijn deze geïnformeerd naar de betekenis van eerlijkheid in dit onderzoek. Hierna is besproken met de respondenten in welke opzichten zij sociale ongelijkheid waarnemen in de energietransitie, en wat er zou moeten gebeuren voor het reduceren van deze ongelijkheid. Hierbij is met name besproken hoe de overheid beleid dient te voeren dat de energietransitie rechtvaardig laat verlopen.

Ten slotte is aan de respondenten gevraagd of zij nog andere potentiële respondenten voor het onderzoek kenden. Bijna de helft van de respondenten is op deze wijze geworven.

3.2 Data-analyse

De verzamelde data uit de interviews bestond uit geluidsopnamen. Allereerst zijn deze geluidsopnamen getranscribeerd en toegevoegd aan het programma Atlas.ti, waarin een inhoudsanalyse gemaakt werd. Oorspronkelijk waren de interviews open gecodeerd met een aantal vooraf bepaalde *sensitizing concepts* in gedachten, namelijk ‘verantwoordelijkheid’, en ‘rechtvaardigheid’. Verschillende codes zijn toegewezen aan fragmenten die burgers, de overheid of bedrijven en organisaties noemden. Hierna zijn er met behulp van axiaal coderen dominante thema’s geconstateerd. Door tenslotte selectief te coderen is er een onderscheid gemaakt tussen thema’s die wel en niet relevant zijn voor de beantwoording van de onderzoeksvraag.

Na het wegstrepen van irrelevante thema’s uit de interviews, zijn enkel bevindingen overgebleven die relevant zijn in verhouding tot de verantwoordelijkheid van burgers, overheid of bedrijven in de energietransitie. Hierna zijn de codes uit de geanalyseerde interviews nogmaals bekeken, en structureel ingedeeld. Deze indeling is te vinden in bijlage 6. Op basis van deze laatste analyse is een conclusie getrokken over wat deze bevindingen betekenen voor de drie deelvragen uit sectie 1.4 Vraagstelling.

4 Bevindingen

In dit hoofdstuk zullen de bevindingen uit de interviews uitgelicht worden, aan de hand van de geformuleerde deelvragen. Dit hoofdstuk is als volgt gestructureerd: de eerste drie delen van het hoofdstuk zijn respectievelijk gewijd aan de bevindingen betreffende verantwoordelijkheid in de energietransitie van burgers, overheid en bedrijven. In elk deel zal in eerste instantie in grote lijnen worden weergegeven wat de bevindingen uit de interviews zijn. Vervolgens zullen deze bevindingen concreter worden uitgelicht aan de hand van citaten uit de interviews. Zoals in het methodehoofdstuk is genoemd zijn de respondenten aangeduid met een nummer. Zie **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.** voor een volledig overzicht van de respondenten. Ten slotte zullen deze bevindingen worden gekoppeld aan de geformuleerde raamwerken betreffende verantwoordelijkheidsverdeling en *energy justice*.

In het vierde deel van dit hoofdstuk wordt een bevinding uitgelicht, welke zich niet goed leende om ingedeeld te worden in een van de eerste drie delen. Deze bevinding betreft de benadering van burgers als collectief. Slechts enkele respondenten hebben hierover gesproken, maar deze respondenten hebben wel veel nadruk gelegd op deze benadering.

Het vijfde en laatste deel van dit hoofdstuk is gewijd aan het beantwoorden van de deelvragen van dit onderzoek. Hierbij wordt onderzocht of in de bevindingen betreffende de drie groepen, burgers, overheid en bedrijven, een onderscheid te maken valt in de verantwoordelijkheid die deze partijen dragen voor het treffen van maatregelen in de energietransitie en het behouden of bevorderen van sociale gelijkheid in deze transitie.

4.1 Bevindingen over verantwoordelijkheid van burgers

Eén van de aanleidingen voor dit onderzoek betrof de waarneming dat het perspectief op verantwoordelijkheid die burgers dienen te nemen in de energietransitie aan het veranderen is. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat de respondenten in dit onderzoek bij uitstek de verantwoordelijkheid van de burger hebben besproken.

De opvatting dat iedere burger verantwoordelijkheid draagt in de energietransitie wordt breed gedragen onder de respondenten in dit onderzoek. Een meerderheid van de respondenten heeft aangegeven dat iedere burger in enige mate bij zou moeten kunnen dragen. Zo beschrijft een van de respondenten: “Ik denk iedereen moet zijn consumptie verminderen waar mogelijk, zijn voetafdruk verminderen waar mogelijk. Het leven moet niet extreem oncomfortabel worden maar iedereen heeft de eigen verantwoordelijkheid om goeie keuzes te maken...” (Respondent 4).

Met opmerkingen [JvG1]: Check voor jezelf: lees het hele hoofdstuk eens door en sla alle citaten over. Komt bij ieder hoofdstuk dan nog helder genoeg naar voren wat de kernboodschap is? Zo niet, dan mis je nog een zin in je eigen invulling/interpretatie.

Niet iedere burger kan echter dezelfde verantwoordelijkheid dragen, blijkt uit de opvattingen van de respondenten. Evenals geconstateerd werd in het onderzoek van Bellaart et al. (2022), zijn er belemmeringen voor burgers met lage sociaaleconomische status voor het nemen van verantwoordelijkheid. Het merendeel van de respondenten (acht van de dertien) heeft aangegeven minder verantwoordelijkheidsbesef te verwachten van burgers die een gebrek hebben aan financiële mogelijkheden. Deze respondenten hebben aangegeven minder betrokkenheid te verwachten in de energietransitie van burgers met de allerlaagste inkomens, vaak ook ‘minima’ genoemd.

Uit de interviews kwamen tenminste vijf factoren naar voren die door de respondenten van invloed werden geacht op de mate van verantwoordelijkheid die burgers kunnen nemen. Onderstaand worden deze van invloed veronderstelde factoren besproken.

4.1.1 Factor 1: Prioritering

Allereerst hebben de respondenten vaak beklemtoond dat er van burgers met een laag inkomen weinig verwacht kan worden, omdat deze bezig zouden zijn met problemen die voor hen urgenter zijn. Zeven respondenten hebben expliciet gezegd minder te verwachten van burgers met laag inkomen, omdat deze voornamelijk bezig zijn om de touwtjes aan elkaar knopen aan het einde van de maand. Er is onder de geïnterviewden dan ook veel begrip voor de geringe bekommernis van deze burgers om de energietransitie. Het volgende citaat uit het interview met een medewerker van energiecoöperatie Zutphen Energie, die deur aan deur gaat bij inwoners en daardoor dicht op de leefwereld van deze inwoners zit, geeft dit sentiment mooi weer:

“De mensen die helemaal achteraan komen, en die vooral met allerlei persoonlijke sores zitten, waaronder tekort aan geld, hè... We hebben veel armoede in onze stad, daar is die verantwoordelijkheid ook veel lager en ook wel begrijpelijk, want die zijn aan het overleven, voor zichzelf. Op een enkele uitzondering na, er zitten ook wat mensen bij ons die meedoen en die in die armoede zitten en die die verantwoordelijkheid wel nemen. De meeste... Moeilijk. Dus het is wel, Niet iedereen staat er zo in, zoals de mensen die bij ons in karreslee gaan trekken.” (Respondent 11)

Zoals in dit citaat ook naar voren komt gaat armoede dus vaak gepaard met andere problemen. Een aantal respondenten hebben genoemd dat door deze meervoudige problematiek de aandacht voor de energietransitie bij deze burgers op een laag pitje komt te staan. Een van de respondenten, die al jarenlang werkzaam is bij windenergiebedrijven, stelt:

And I don't underestimate that. I think the barriers are far, far, far bigger. If you're extremely, extremely poor. It's the least of your concerns. Planet is the bottom, on the absolute bottom of your list. If you're worried about somebody smashing in your front door because they're a drug dealer. And you know, if your kid is sick and you haven't got enough money to pay for the medicine. And you know, the school is poor because, you know, it's in an area that's not treated as a priority by the government, and you can't, you try to keep a car on the road, but, you know, you can't afford to repair it or replace it. And I don't think climate change is going to sit very high up in your agenda. And I don't think the questions of the energy transition come up till they see their own energy bill. (Respondent 5)

Deze meervoudige problematiek hangt vaak ook samen met de buurt waarin burgers wonen. Een gemeenteburgemeester van Amsterdam, die zich bezighoudt met verduurzaming van de gebouwde omgeving in Amsterdam, geeft eveneens aan hoe burgers in arme buurten zich niet bezighouden met de energietransitie, omdat de persoonlijke problemen in de wijk voor deze burgers veel grotere zorgen zijn:

“Dus we zijn in de allerarmste buurten van Amsterdam aan het ploeteren. Hè, met bewoners die totaal niet weten waar we het over hebben. Wat energietransitie? Man, ik heb gewoon een huis vol met schimmel, regel dat voor me. En mijn buurman die slaat zijn vrouw. En op straat worden mensen lek gestoken en sowieso is er helemaal geen groen meer, want iedereen steekt alles in de fik” (Respondent 1)

4.1.2 Factor 2: Sociale omgeving

De buurten waar burgers zich in bevinden worden ook aangewezen als invloedrijke factor op de mate waarin burgers überhaupt bewustzijn krijgen over het onderwerp energietransitie. Respondenten geven aan dat zij het logisch vinden dat burgers minder verantwoordelijkheid nemen in de energietransitie, wanneer een dergelijk bewustzijn ontbreekt. Een van de respondenten, die werkzaam is bij een duurzaam adviesbureau en zich bezighoudt met participatie in de energietransitie, gaat hiervoor bijvoorbeeld langs buurthuizen in wijken waar weinig aandacht is voor de energietransitie en merkt daarover het volgende op:

“En wat ik ook zelf heb gedaan in Amsterdam West bijvoorbeeld is dat ik ook echt in de buurtkamers zelf een aantal workshops heb gegeven, door echt mensen uit te leggen van wat energie überhaupt zeg maar is. Echt bij de basis beginnen, hoe hun energierekening is opgebouwd en waar je voor betaalt en ook hoe dat minder kan.

Dus welke besparingstips we geven. En je ziet ook wel dat dat wel doelgroepen zijn, hoe en waar dat ook echt geheel nieuwe informatie is.” (Respondent 9)

Een andere respondent geeft expliciet aan dat het lastig is individuen verantwoordelijk te houden voor participatie in de energietransitie, wanneer deze hier niks van meegekregen hebben:

“Nee, ik vind wel dat iedereen zijn eigen verantwoordelijkheid moet dragen. Maar goed, als je dus dat niet per se helemaal hebt meegekregen of zo, en je hebt ook niet een omgeving die daar heel erg mee bezig is. Ja, in hoeverre kan je het dan iemand kwalijk nemen dat hij misschien niet zoveel doet als jij?” (Respondent 7)

Bij dit laatste citaat dient wel een kanttekening gemaakt te worden, namelijk dat er in deze context niet noodzakelijk sprake was van burgers met een lage sociaaleconomische status. Daaruit blijkt dat respondenten dit argument breder inzetten dan enkel ter verdediging van burgers die nauwelijks rondkomen.

4.1.3 Factor 3: Woonsituatie

Niet alleen de omgeving, maar ook de specifieke woonsituatie van burgers kan een factor zijn die invloed heeft op de mate van verantwoordelijkheid die burgers kunnen nemen. Heel concreet kun je zeggen dat veel ingrepen aan een woning ten behoeve van verduurzaming domweg voor rekening komen voor de eigenaar van de woning. De helft van de respondenten heeft dan ook aangegeven dat burgers die een woning huren daardoor vaak beperkt zijn in hun keuzes voor het verduurzamen van hun woning, zij hebben immers geen zeggenschap over het pand:

“Het verschilt heel erg waar je het over hebt, hè. Als je het hebt over huizen, ja als je huurt, dan is het niet reëel als jij de kosten van het isoleren van je woning zelf moet betalen, of het veranderen van de manier waarop jouw woning wordt verwarmd.” (Respondent 4)

Woningeigenaren hebben over het algemeen meer controle en beslissingsbevoegdheid over hun woningen en kunnen directe investeringen doen om de energie-efficiëntie te verbeteren. Ze kunnen bijvoorbeeld zonnepanelen installeren, isolatieverbeteringen doorvoeren en energiezuinige apparaten aanschaffen. Woningeigenaren krijgen dan ook door de respondenten in het onderzoek meer verantwoordelijkheid toegeschreven voor het

Met opmerkingen [JvG2]: In principe hoeven niet alle argumenten te gaan over mensen met lage SES, juist mooi om aan te geven dan sommige argumenten (al dan niet zo breed gedragen) ook kunnen gelden voor andere groepen burgers. Alleen kun je dat wss niet relateren aan je theoretisch kader, maar is wel een extra bevinding vanuit je onderzoek (evt. ook noemen bij vervolgonderzoek dat het interessant is om te kijken naar verschil bij gebrek aan kennis/sociale omgeving bij rijke en arme mensen)

Met opmerkingen [JvG3]: Deze staat eigenlijk ook los van of mensen het breed hebben of niet. Bijvoorbeeld mensen met een prima inkomen, maar als huurder, kunnen ook net zo min investeren in hun huis.

investeren in verduurzaming. Zo stelt ook een gemeenteambtenaar uit Breda, die zich bezighoudt met de verduurzaming van woningen:

“Ja, uiteindelijk kijk, als je woningeigenaar bent, dan ben je daar ook verantwoordelijk voor hè. Dus zo klinisch kun je het zien. En wij ja, wij proberen ook wel mensen op die eigen verantwoordelijkheid aan te spreken. Dus ze zullen er uiteindelijk zijn ze zelf eindverantwoordelijk om ervoor te zorgen dat het dat het dat het goed komt.” (Respondent 3)

In tegenstelling tot woningeigenaren zijn huurders dus veelal afhankelijk van hun verhuurder, of dit nou een particuliere verhuurder is of een woningcorporatie: “Het probleem is, kijk bijvoorbeeld mensen die in een corporatiewoning wonen, daar is het uiteindelijk de corporatie die verantwoordelijk is voor de isolatie en dergelijke van de woning.” (Respondent 8). Onder de respondenten die het onderscheid tussen woningeigenaren en huurders hebben besproken heerst er dus consensus dat er van huurders minder verwacht kan worden op het gebied van het verduurzamen van hun woning.

4.1.4 Factor 4: Investeren en gedragsverandering

Een gebrek aan financiële middelen, gekoppeld aan het in de vorige sectie genoemde gebrek aan zeggenschap in pandonderhoud zorgen er vaak voor dat huurders met een laag inkomen meestal niet de mogelijkheid hebben om grote investeringen te doen in duurzaamheid. De verantwoordelijkheid van burgers houdt echter niet op bij het maken van investeringen in duurzaamheid. Meerdere respondenten geven aan een onderscheid te maken in de verantwoordelijkheid om te investeren en de verantwoordelijkheid om gedragsverandering toe te passen:

“En dan gaat het bij ons wel echt over de gedragskant van energiebesparing, dus het gaat minder over warmtepompen, zonnepanelen en isolatie wat ook nog belangrijk is. Uhm, maar dat is vaak, vraagt het om veel grotere investeringen. Investering die lang niet iedereen kan doen qua geld...” (Respondent 9)

Burgers met hogere inkomens hebben over het algemeen meer middelen tot hun beschikking, waardoor ze gemakkelijker kunnen investeren in duurzame energieoplossingen, zoals zonnepanelen, energiezuinige apparaten en elektrische voertuigen. Een aantal respondenten heeft ook expliciet aangegeven dat zij een grotere verwachting hebben van meer vermogende burgers:

“... als jij het je kan veroorloven om CO2-neutraal te zijn, het is ten dele is het een kwestie van wachten op nog betere technologie, en ten dele is het op dit moment ook gewoon een kwestie van prijs. Dus als jij het je kan veroorloven om een CO2-neutrale levensstijl te hebben, dan vind ik dat je de plicht hebt om dat te doen.” (Respondent 4)

Dat burgers met weinig financiële middelen geen investeringen kunnen maken in de verduurzaming van hun woning wil echter niet zeggen dat deze burgers geen verantwoordelijkheid dragen in de energietransitie. In de interviews maken respondenten een onderscheid tussen energiebesparing aan de hand van gedrag en aan de hand van investeringen. Negen van de dertien respondenten hebben in enige mate aangegeven dat burgers met een laag inkomen niet vrij zijn van verantwoordelijkheid, maar kunnen participeren aan de energietransitie door hun gedrag aan te passen en kleine maatregelen te treffen:

“Wij zeggen nee, bewoners, Je moet uit die slachtofferrol kruipen. Je moet zelf aan de slag, neem je verantwoordelijkheid, je kan best iets doen. Allemaal hele kleine dingetjes, hè. Dus die energietips die ik allemaal noemde, zijn er zoveel bij, die kan je zelf doen zonder dat het enige moeite kost.” (Respondent 11)

Dit citaat is afkomstig van diezelfde werknemer bij energiecoöperatie Zutphen Energie, die in een eerder citaat veel begrip toonde voor het gebrek aan verantwoordelijkheid dat minima nemen. Dus ook deze respondent, die zodanig dicht op de leefwereld van de inwoners zit, is van mening dat deze inwoners zelf verantwoordelijkheid moeten nemen. Deze opvatting is begrijpelijk, aangezien deze respondent zelf heeft waargenomen wat voor kleine aanpassingen in het huishouden, kleine investeringen en gedragsverandering, kunnen leiden tot veranderingen:

Een andere kant, een vlamverspreider kopen, hè, dus als je gas in ieder geval hebt, dat is dan een kleine investering van misschien € 20 of zo. En dan wordt de warmte beter over die pan verspreid. Allemaal van die kleine dingetjes. Deurdranger, hè, dat heb je ook voor een tientje, waardoor je niet de kinderen voortdurend achter de broek moet zitten dat ze die deur dicht moeten doen. Scheelt echt heel veel, hè, deurdrangers. Dus dat heb je er zo uit. Maar ja, je moet wel investeren, en dat doen die, zeker de minima, als je in een uitkering zit, of in de schuldenproblematiek, dan ga je dat dan niet meer doen. Dus wij leveren al die materialen gratis aan dit soort gezinnen. (Respondent 11)

Er is dus een interessant fenomeen waar te nemen waarin van de bewoners wordt verwacht dat zij enige mate van verantwoordelijkheid dragen, ondanks dat zij gelijktijdig ondersteuning ontvangen, aangezien zij zelf niet in staat zijn deze verantwoordelijkheid te vervullen. Het lijkt dus dat deze respondent van mening is dat de inwoners in ieder geval de intentie hebben om verantwoordelijkheid te nemen, ook al lukt dit niet in praktijk.

4.1.5 Factor 5: Zelfredzaamheid

Een laatste factor die betrekking heeft op de verantwoordelijkheid die burgers kunnen nemen betreft zelfredzaamheid. Onder de respondenten wordt erkend dat veel burgers die in armoede verkeren ondersteuning nodig hebben bij het treffen van verduurzamingsmaatregelen. Dergelijke burgers zijn aan de hand van de problemen die zij ervaren mentaal niet meer in staat om de juiste keuzes te maken, en kunnen zich deswege niet op eigen houtje uit de problemen helpen. Dat deze burgers ondersteuning hebben wordt sterk benadrukt door de respondenten:

“Ja, ja persoonlijk denk ik dat je daar zonder steun kan je daar niks van verwachten, vind ik. Want die zijn bezig om het hoofd boven water te houden. Die die denken niet eens aan de energietransitie. En kijk, je kunt ze wel helpen bij kleinere maatregelen, dus dat zou je wel kunnen verwachten, maar dan nog steeds hebben ze wel ondersteuning nodig.” (Respondent 11)

Sterker nog, vrijwel elke keer dat een respondent het treffen van dergelijke kleine maatregelen noemde, was dit in een context waarin deze burgers dit niet zelf deden, maar geholpen werden. Hierbij werden met name klussers bedoeld die worden ingezet door gemeenten of maatschappelijke organisaties, vaak onder noemers als ‘energiebespaarcoaches’, of ‘energiefixers’. De gemeenteambtenaar uit Breda geeft aan:

“We hebben nu trouwens, sinds 1,5 maand ook 4, zelf 4 energiebespaarcoaches in dienst. Financiering we vanuit het geld dat wij van de rijksoverheid hebben gekregen voor de aanpak energiearmoede. En, het is de bedoeling dat zij, dat zijn ze nu ook al aan het doen, juist ook bij de minder gefortuneerde mensen aan huis, ja advies, maar het gaat met name om de kleine energiebesparende maatregelen. Dus tips voor radiatorfolie, tochtstrips, ledlampen, dat soort dingen. Die kunnen ze ook gedeeltelijk installeren.” (Respondent 3)

Zeker die burgers die in armoede leven en worstelen met heftige meervoudige problematiek kunnen zichzelf niet redden uit die situatie zonder ondersteuning. Zo stelt de medewerker van Zutphen Energie:

“Nou ja, als je arm bent, dan komt er ook heel veel andere problematiek bij kijken, hè. Huiselijk geweld, allerlei ziektes, depressies, nou ja, scheidingen, moord en doodslag. Ik heb het allemaal meegemaakt hier in Zutphen, in die gezinnen die ontspoord geraakt zijn, dus daar kom je niet meer makkelijk uit met eigen verantwoordelijkheid.”
(respondent 11)

De gemeenteambtenaar uit Amsterdam deelt een soortgelijke opvatting, maar wijst daarbij ook meteen de overheid aan als verantwoordelijke om die burgers te helpen die zichzelf niet kunnen helpen:

“Gescheiden moeders met 5 kinderen in een schimmelhuis, weet je wel, dát. Of mannen die eigenlijk gewoon suïcidaal zijn, maar dat niet durven en helemaal verslonzen in hun huis zonder geld en allemaal gokschulden. Weet je die mensen, die moet je gewoon redden, dan moet je gewoon niet eens mee gaan praten. Regel het als overheid. Het is gewoon je zorgplicht.” (Respondent 1)

4.1.6 Conclusie burgers

De bevindingen uit de voorgaande delen sluiten in grote lijnen aan bij het perspectief van de welvaartsstaat die Goodin schetst (Schmidtz & Goodin, 1998). Goodin erkent namelijk ook dat de mate waarin burgers verantwoordelijkheid nemen kan verschillen als gevolg van factoren buiten de macht van burgers om, zoals sociaaleconomische achtergrond. Daarbij wordt de overheid aangewezen als verantwoordelijke voor het ondersteunen van burgers die niet zelfredzaam zijn. Deze opvatting is niet in overeenstemming met de verschuiving van de verzorgingsstaat die Bredewold et al., (2018) beschrijft en het denkbeeld van Schmidtz (Schmidtz & Goodin, 1998).

In enkele bevindingen schemeren ook de denkbeelden van Schmidtz door (Schmidtz & Goodin, 1998). De opvatting dat burgers uit hun slachtofferrol moeten kruipen kan worden geïnterpreteerd als een oproep naar deze inwoners, dat zij moeten stoppen met het externaliseren van verantwoordelijkheid en hun verantwoordelijkheid juist moeten internaliseren.

Aan de hand van deze bevindingen kan worden gesteld dat de respondenten voornamelijk denken over de verantwoordelijkheid van burgers in termen van *distributional justice*, en in enigen mate ook *recognition justice* (Jenkins et. Al.,2016; Carley & Koninsky, 2020). Immers, er wordt veel gesproken over sociale ongelijkheden die ten grondslag liggen aan het feit dat er nu een oneerlijke verdeling is van kosten en baten van de energietransitie. Vormen van *procedural justice* zijn nauwelijks genoemd in de context van verantwoordelijkheid van burgers. Deze nadruk op een eerlijke verdeling van kosten en baten in de energietransitie wijst erop dat respondenten veronderstellen dat toegang tot duurzame energie voor iedereen prioriteit heeft boven het betrekken van alle burgers in besluitvorming.

4.2 Bevindingen over verantwoordelijkheid van de overheid

Uit de interviews is duidelijk geworden dat de meerderheid van de respondenten van mening is dat de overheid een grote rol dient te spelen in de energietransitie. Hierbij wordt voornamelijk genoemd dat de overheid een faciliterende rol moet spelen in het toegankelijk maken van verduurzamingsmaatregelen voor iedere burger. Onderstaand passeren factoren de revue die door de respondenten werden aangeduid als relevant, en in sommige situaties ook belemmerend binnen het overheidsbeleid omtrent de energietransitie.

4.2.1 Factor 1: Inconsistent beleid

Een van de facetten waarin de overheid meer betrokken moet zijn in de energietransitie is het vormen van consistent beleid. Meerdere respondenten hebben geconstateerd dat er op gebied van beleid veel gebeurt, zowel landelijk als Europees, maar dat consistentie in het beleid vaak nog ontbreekt. De respondent die zich bezighoudt met het financieren van duurzame start-ups geeft het volgende voorbeeld:

“Ik weet dat ze heel verschillend beleid maken, dus op sommige gebieden zijn ze veel progressiever in hun beleid. Als het gaat over auto’s, hebben ze gewoon benzineauto’s verboden vanaf 2035 in Europa. Dat is gewoon heel duidelijk. Als je kijkt naar vlees, dan gaan er meer subsidies naar vlees dan naar vlees-alternatieven. Dus het beleid is in ieder geval niet consistent, en hoe zich dat vertaalt naar de discours dat weet ik niet.” (Respondent 4)

De respondenten zijn dan ook van mening dat het beleid van de overheid op gebied van energietransitie eenduidiger zou moeten zijn. Een aantal respondenten noemt zelfs dat het gepast zou zijn als de overheid enkele verplichtingen op zou leggen. De Amsterdamse

Met opmerkingen [4]: Vanaf hier gaat het vooral over verplichtingen. Maar de titel van de sectie is inconsistent beleid. Hoe relateer je verplichtingen aan inconsistentie? Hier zou ik nog een zinnetje aan wijden.

gemeenteambtenaar die zich bezighoudt met verduurzaming van de gebouwde omgeving meent bijvoorbeeld het volgende over verplichtingen richting woningverhuurders::

“Regel een wet dat de EFG label woningen gewoon verplicht nu aan moeten worden gepakt door de woningcorporaties. Zorg ervoor dat zij eerst hun aller slechtste woningbezit aanpakken. Dat is één aanvliegoute, en focus je dan als overheid op particuliere verhuurders, c.q. huisjesmelkers, die ook helemaal geen reet doen voor hun woningen, dus enorme energiearmoede onder mensen zoals jij en ik veroorzaken.” (Respondent 1)

Zonder deze verplichtingen zullen er namelijk altijd verhuurders zijn die geen stappen zullen ondernemen om hun woningen te verduurzamen: “Wat jij nou zegt dat jij een nare huisbaas hebt en dat is ongelofelijk lastig. Die moet je op gegeven moment gaan verplichten, en dat zal gaan gebeuren.” (Respondent 1)

Toch is er consensus onder de participanten dat de overheid verplichtingsmaatregelen beperkt zou moeten houden. Enkel de groepen die in de maatschappij niet meewerken uit eigen initiatief zou de overheid moeten verplichten. Zo noemt diezelfde Amsterdamse gemeenteambtenaar ook burgers die altijd uit principe maar tegenwerken:

“Daar wil ik mij eigenlijk het liefst zo min mogelijk mee bezig houden, want het is negatief, word ik chagrijnig van, die mensen zijn allemaal niet constructief. Dus die even, dus die mag je van mij best dwingen. Want, want Ik denk ja, weet je met die mensen die kunnen namelijk zelf niet kiezen, omdat ze helemaal vast zitten in hun eigen bubbel. Dus die mag je wel dwingen, maar die andere 90% moet je zo min mogelijk willen dwingen.” (Respondent 1)

Oplegging van verplichtingen door de overheid zou ook kunnen leiden tot weerstand bij burgers. Door burgers te betrekken bij besluitvorming kunnen burgers zeggenschap ervaren en kan tegelijkertijd het draagvlak van beleid vergroot worden: “En een derde is probeer mensen gewoon zo goed mogelijk en zo snel mogelijk te informeren en te betrekken. Want mensen houden er niet van als er over hen besloten wordt. Die willen graag zelf ook hun mening geven.” (Respondent 9)

Onafhankelijk van de vraag of inconsistent beleid van de overheid een belemmering is voor het behalen van de door haar gestelde doelen, kan worden vastgesteld dat de respondenten menen dat inconsistent beleid een rol speelt

4.2.2 Factor 2: Rechtvaardigheid in het energiebeleid

De aandacht voor sociale gelijkheid in de energietransitie is een relatief vers fenomeen, ook binnen het overheidsbeleid. Binnen de groep respondenten is er dan ook enige onenigheid over de mate waarin het sociale aspect van de energietransitie adequaat is geïntegreerd in het beleid. De respondent die zich bezighoudt met groene energieproductie veronderstelt dat het huidige energiebeleid totaal geen rekening houdt met de invloed op sociale gelijkheid:

“It's an aspect of energy policy which is really poorly considered.... So before we get to the questions of the social impact of energy, I would say there has been a really, how can I say, light touch approach to the issues, the questions you're asking. I don't think energy policy has been framed at all in terms of this...” (Respondent 5)

Dit sentiment wordt echter niet gedeeld door elke respondent. Zo beschrijft de Bredase gemeenteambtenaar hoe in het afgelopen jaar een verschuiving heeft plaatsgevonden in het overheidsbeleid, welke ook bedoeld is om de kloof tussen rijk en arm te verkleinen. Oftewel, de overheid is zich wel degelijk bewust van de invloed van energiebeleid op sociale gelijkheid:

“Ik heb echt wel een shift gezien het afgelopen jaar, met name naar, we moeten eigenlijk die slechte woningen het eerst aanpakken. Want aan de ene kant, omdat daar de meeste winst te halen is met die CO2-reductie. Aan de andere kant, omdat je ook de meeste winst haalt met die woonlasten omlaag krijgen voor een kwetsbare groep. En eigenlijk daarmee het risico dat er die kloof tussen rijk en arm groter wordt verkleind. Dus dat is echt wel een shift geweest het afgelopen jaar. En daar heeft de rijksoverheid veel geld voor vrijgemaakt, hè.” (Respondent 3)

De Amsterdamse gemeenteambtenaar beaamt dat er vanuit de overheid nu veel geld gaat naar buurten waar energiearmoede heerst: “Dus als je buurten hebt waar veel armoede is, daar komt dus een shitload of money vanuit het rijk voor. Dus eigenlijk kan je die wel loslaten.” (Respondent 1)

Niettemin merken een aantal respondenten op dat de overheid nog verbeteringen kan doorvoeren met betrekking tot rechtvaardig energiebeleid. Zo geeft een tweede gemeenteambtenaar uit Amsterdam aan dat subsidieregelingen voor verduurzaming vaak toegankelijker zijn voor hoger opgeleide burgers, waardoor bepaalde groepen in de samenleving harder geraakt worden door gevolgen van de energietransitie:

“Dat subsidies toch veel vaker gevonden worden door mensen met een hoog inkomen, hoogopgeleid. Participatieprocessen veel vaker benut worden door mensen die ook hoog opgeleid zijn, mondige burgers, gepensioneerde oude witte mannen dus. Er blijven gewoon bepaalde groepen in de samenleving die wiens stem niet gehoord wordt en die harder geraakt worden door bepaalde maatregelen.” (Respondent 2)

4.2.3 Factor 3: Overheidscommunicatie en informatievoorziening

Respondenten geven aan dat het belangrijk is dat de overheid burgers van juiste informatie voorziet en kennis toegankelijk maakt voor iedere burger. Zo geeft een respondent die werkzaam is in duurzame woningbouw aan dat veel burgers slecht geïnformeerd worden over de verduurzaming van hun woning, of dat de informatievoorziening van de overheid te ingewikkeld is:

“Ook slecht, slecht, slecht geïnformeerd en ook niet leesbaar geïnformeerd. Dat ik dat vind ik ook. ‘T zijn, niet ieder heeft een universitaire opleiding. Niet iedereen kan inderdaad dit soort zaken lezen, en dus dat betekent dat je ook in een infogram-achtige vorm zeg maar mensen zou moeten informeren over de voordelen, doorlooptijden, et cetera et cetera.... In eerste instantie vind ik het een, het is een overheidswens. Dus ik vind t ook een overheidstaak om dat te doen.” (Respondent 6)

Deze respondent meent ook dat er weerstand kan ontstaan bij burgers in gevallen waar de overheid niet voldoende informatie verschaft: “We zijn met een aantal dorpen bezig waar mensen helemaal op de barricade staan omdat ze onvoldoende informatie krijgen van de overheid. Van de gemeenten in dit geval.” (Respondent 6)

Respondenten geven aan dat het niet alleen van belang is dat de overheid burgers correct informeert, maar ook dat de overheid moet uitdragen naar burgers wat het doel is van de energietransitie in een helder en kloppend verhaal. Het kan daarbij belemmerend werken wanneer de overheid te specifiek over maatregelen spreekt. Een van de Amsterdamse gemeenteambtenaren stelt dit als volgt:

“de discussies gaan heel erg over hele specifieke maatregelen. En weet je ... de straat ligt weer open en dit gebeurt weer. Dan is dat het enige waar je focus op ligt. Terwijl ik denk dat het van belang is om binnen die maatregel dat altijd te kunnen koppelen aan een groter verhaal, zodat je weet waar we dat voor doen. En dat verhaal is er op sommige vlakken al, maar dat wordt naar mijn mening niet breed genoeg uitgedragen nog. En niet breed genoeg gekoppeld aan concrete maatregelen die daaruit

voortkomen. Dus bij wie is dat weggelegd? Dat is naar mijn mening weggelegd bij overheden, bij wethouders, bij ministers, bij de minister president. En, Het is een hele heldere communicatiecampagnes blijven verkondigen aan burgers.” (Respondent 2)

4.2.4 Factor 4: Kloof tussen overheid en burger

Eén van de belemmeringen van de energietransitie die vaak wordt genoemd is de kloof tussen de burgers en de overheid. Meer dan de helft van de respondenten heeft genoemd hoe er afstand bestaat tussen de overheid en haar burgers, of hoe er wantrouwen is ontstaan jegens de overheid:

“Nou hebben natuurlijk een periode achter de rug dat er heel veel dingen zijn gebeurd op politiek niveau. En niet alleen op dit niveau maar ook op toeslagenaffaire enzovoorts, enzovoorts. Dus het vertrouwen in de overheid raakt op. Ik merk dat bij mensen wel.” (Respondent 6)

Niet alleen richting de landelijke overheid heerst er echter wantrouwen onder bepaalde burgers. Ook tussen burgers en gemeenten kan een flinke kloof ontstaan zijn. De respondent die werkzaam is bij Zutphen Energie maakt dit van dichtbij mee:

“En de gemeente die doet het op zijn eigen manier. Die heeft een sociale dienst, zeg maar, en die doet het veel afstandelijker, maar die komen veel minder bij de mensen. Het is de, er is, nou de kloof waar voortdurend over gesproken wordt tussen overheid en bewoner. Ja, dat zie je hierin terug.” (Respondent 11)

Een interessant perspectief, dat maar door een enkele respondent verkondigd is, is dat het wantrouwen ook vanuit de overheid naar de burger toe werkt. Het zou niet enkel zo zijn dat de burger de overheid wantrouwt, maar de overheid wantrouwt de burger ook:

“De overheid is ook heel wantrouwig tegen de burger. Daarom vind ik het altijd zo’n gek statement om te zeggen, ja, die burger die vertrouwt de overheid niet meer. De overheid vertrouwt de burger ook niet. Het is, dat gaat twee kanten op.” (Respondent 2)

In ieder geval kan gesteld worden dat er een kloof bestaat tussen burgers en de overheid, waardoor burgers die lastig bereikbaar zijn, maar wel veel baat zouden hebben bij hulp, minder snel hulp aannemen. Het is dan vaak noodzakelijk andere partijen in te schakelen om deze burgers toch te bereiken. Hier is de gemeente Breda zich bijvoorbeeld ook bewust van:

“Ik kan ook nog via andere kanalen contact leggen met mensen. Dat heb je eigenlijk nodig om, om iedereen te bereiken. Want door de allerlei affaires van de afgelopen jaren is er bij mensen ook veel wantrouwen ten opzichte van de overheid. Maar die pastoor vertrouwen ze wel. Dus, op die manier via mond op mond reclame in zo een buurt kun je ook weer meer mensen bereiken. (Respondent 3)

Samenvattend betekent de kloof tussen overheid en burger dat het door wederzijds wantrouwen tussen overheid en burger lastiger wordt om draagvlak te creëren voor beleid en om burgers te includeren die mogelijk hulpbehoevend zijn

4.2.5 Factor 5: Krachten uit de samenleving

Het inschakelen van tussenpartijen door de overheid of gemeenten hoeft niet noodzakelijk als iets kwalijks gezien te worden. Sterker nog, zes respondenten hebben aangegeven van opvatting te zijn dat de overheid of gemeenten juist samenwerkingsverbanden aan moeten gaan met lokale organisaties of bepaalde burgers. De respondent die werkzaam is bij Zutphen Energie stelt het als volgt:

“Nee ja, wat ik vind is dat de overheid veel meer de krachten uit de samenleving moet inzetten. En deze mensen ook moet vertrouwen. Dat wil zeggen, geldt voor, wij bijvoorbeeld, maar ook de schuldhulpmaatjes die zich met schuldenproblematiek bezighouden. En de charitatieve instellingen van de kerken, die zijn allemaal met die schuld, met die armoede bezig.... Mensen vertrouwen de overheid niet. En dus ik zou zeggen, benut de organisaties die al achter die voordeur komen.” (Respondent 11)

Door de krachten uit de samenleving te gebruiken, kunnen burgers bereikt worden die normaliter onbereikbaar zijn voor gemeenten. Een ander voordeel van het benutten van de krachten uit de samenleving is dat het ook bekrachtigend kan werken voor deze partijen die worden ingezet. Zo worden in Breda bijvoorbeeld burgers uit een uitkeringssituatie geholpen:

“Maar onze energie, daarom noemen we ze ook energiebespaarcoaches, die hebben wij wel in dienst. Dat zijn mensen die allemaal uit een uitkeringssituatie komen. Dus dat is eigenlijk een mes wat daar meerdere kanten snijdt. Zij hebben nu betaalde baan, zijn bij ons in dienst, dus zijn nu gewoon ambtenaar.” (Respondent 3)

Daarbij hoeven het niet altijd burgerinitiatieven te zijn die als tussenpartij dienen voor het overbruggen van de kloof tussen overheid en burger, maar kunnen dit ook bedrijven zijn met een maatschappelijke insteek. Voorbeelden hiervan zijn bijvoorbeeld adviesbureaus voor

duurzame ontwikkeling, waarbinnen een aantal respondenten in dit onderzoek ook werkzaam zijn.

Samenvattend zijn er initiatieven of organisaties van diverse aard, die dicht bij de burger staan dan de overheid zelf. De overheid zou deze initiatieven en organisaties beter kunnen benutten voor het overbruggen van de kloof tussen overheid en burger, en daarmee de lastig bereikbare burgers te helpen

4.2.6 Conclusie overheid

Ook in dit opzicht overlappen de opvattingen van de respondenten dus meer met het perspectief van Goodin dan het perspectief van Schmitz (Schmitz & Goodin, 1998). In tegenstelling tot het perspectief van Schmitz geeft een respondent zelfs aan een teruggetrokken overheid weinig verantwoordelijkheid oproept bij burgers: “Ik vind eigenlijk dat ze veel te weinig verwachten van mij als burger. Maar van mij als meer vermogende burger. En andere meer vermogende burgers.” (Respondent 4) Een andere respondent, een Amsterdamse gemeenteambtenaar uit het stedelijk strategieteam, noemt zelfs expliciet dat hij vindt dat de markt nu een te grote rol speelt: “Ik denk dat de overheid, is breder, maar ook de gemeente veel meer een leidende rol moeten hebben en minder moeten overlaten aan de markt”. (respondent 2)

Bij het bespreken van de verantwoordelijkheden van de overheid is voornamelijk aan bod gekomen hoe wat de uitkomst is van huidig overheidsbeleid, en hoe dit beleid invloed heeft (gehad) op de verdeling van voor- en nadelen voor burgers in de energietransitie. Deze bevinding duidt erop dat participanten ook de rechtvaardigheid in het beleid van de overheid voornamelijk bekijken in termen van *distributive justice* (Jenkins et al., 2016). Enkele elementen, zoals de informatievoorziening en het mobiliseren van krachten uit de samenleving, kunnen opgevat worden als verwijzend naar *procedural justice*. Echter, deze aspecten worden voornamelijk genoemd in situaties waarin een eerlijke verdeling van resultaten, niet zozeer een inclusieve besluitvorming, werd nagestreefd. Deze bevindingen impliceren niet dat de respondenten de *procedural justice* als onbelangrijk beschouwen. Er is bijvoorbeeld ook benadrukt dat het vermijden van beslissingen die burgers direct beïnvloeden van groot belang is. Toch lijkt *distributive justice* voor de respondenten een hogere prioriteit te hebben.

4.3 Bevindingen verantwoordelijkheid bedrijven en organisaties

Gedurende de interviews hebben de respondenten voornamelijk de verantwoordelijkheden van de overheid en haar burgers genoemd. Wanneer de verantwoordelijkheid van bedrijven echter ter sprake kwam, gaven veel respondenten aan dat zij bedrijven wel verantwoordelijk houden in de energietransitie, maar over het algemeen weinig vertrouwen hebben dat bedrijven deze verantwoordelijkheid daadwerkelijk zullen nemen. Deze bevinding is in lijn met de bevindingen uit het onderzoek van De Kluzenaar et al. (2022), waarin ook geconstateerd werd dat het vertrouwen in de intenties van bedrijven laag is. In het onderstaande wordt uiteengezet welke factoren invloed hebben op het wantrouwen in bedrijven en organisaties.

4.3.1 Factor 1: Winstmaximalisatie

Over het algemeen hebben de respondenten aangegeven een maatschappelijke verantwoordelijkheid toe te schrijven aan bedrijven in de energietransitie. Tegelijkertijd wordt het streven van bedrijven om zo veel mogelijk winst te maken gezien als een sterke belemmerende factor in het nemen van die verantwoordelijkheid. Zo meende een respondent dat bedrijven verantwoordelijkheid dienen te nemen voor hun invloed op het klimaat. Bedrijven die het belangrijker vinden om meer winst te draaien dan om rekening houden met het klimaat, keurt zij dan ook af:

“Weet je, jaren geleden kon je als groot bedrijf misschien niet altijd weten wat precies jouw impact was, maar ja, je hebt uiteindelijk geleerd, natuurlijk, dat hij echt best wel groot is, en dat hij best wel slecht is. En als je dan koetje koetje, ja, je kop in het zand steekt vanwege je eigen belang, dan vind ik dat wel kwalijk. Dan vind ik wel van ja hè, weet je, dan is het nu toch wel tijd dat je wél je verantwoordelijk neemt. En als het niet doet, dan ben ik daar, ja, heb ik daar wel, ja een oordeel over.” (Respondent 7)

Met name bedrijven die een essentiële maatschappelijke functie vervullen, zoals het leveren van energie of het verschaffen van woonruimte, zijn genoemd door de respondenten. De Amsterdamse gemeenteambtenaar die zich met duurzaamheid bezighoudt noemt dat zij samenwerkt met een groot energiebedrijf, en dat hier bij steeds meer burgers weerstand tegen te merken is:

“Samen met die twee partijen zitten we in een aantal buurten in Amsterdam te kijken in hoeverre we huizen versneld aan kunnen sluiten op het warmtenet van Vattenfall.”

En wat we merken is dat steeds meer bewoners zeggen, ja, ik wil gewoon niet op een monopolist aansluiten.” (Respondent 1)

Ook een respondent die binnen zijn energiecoöperatie in Arnhem bezig is met het opzetten van een gemeenschappelijk energieproject geeft aan dat mensen niet zomaar vertrouwen wat een energiemonopolist aan informatie verschaft:

“En dan is het ook belangrijk, zeker voor de mensen hier in deze wijk, dat daar een onafhankelijk advies over wordt uitgebracht. Men is niet zo geneigd om zomaar iets van (naam energiebedrijf) te aanvaarden als die zegt van nou, ‘t gaat zo veel kosten. Nee, dan willen ze graag weten van nou, laat maar eens even doorrekenen door een officiële instantie of dat allemaal klopt wat jullie zeggen. Dat het niet allemaal te rooskleurig wordt aangegeven.” (Respondent 12)

Ook de participant die werkzaam is in duurzame woningbouw heeft aangegeven dat het wantrouwen in bedrijven kan groeien, doordat deze onjuiste informatie verschaffen aan burgers:

“Het zijn gewoon mensen uit de bouw, en je weet best wel dat daar mensen tussen zitten die niet altijd even zuiver op de graat zijn. Want als er geld aan verdiend kan worden, dan doen ze dat gewoon. En als je als je dingen goedkoper kunt verkopen en er toch nog steeds flink aan verdienen, ja dan schroomt men niet om daar verkeerdelijk voorlichting te geven.” (Respondent 6)

De veronderstelling van deze respondenten is dat bedrijven zich niet bekommeren om de maatschappelijke verantwoordelijkheid die zij dragen, maar enkel winstmaximalisatie als oogmerk hebben. De gemeenteambtenaar die samenwerkt met het grote energiebedrijf beschrijft dan ook dat zij ervaart dat er vaak louter in financiële termen wordt gedacht:

“Dus het is gewoon een manier van samenwerken die behoort tot de beloning, rendement scoren. En of het nou (naam energiebedrijf) is die rendement scoort of een bank die het allemaal financiert. We moeten altijd rendement scoren, toch? Dat is wat we doen in Nederland, en in het Westen.” (Respondent 1)

Wat het vertrouwen in een bedrijf nog verder kan schaden, is wanneer deze bedrijven veinzen dat zij maatschappelijke verantwoordelijkheid nemen, maar dit enkel gedaan wordt met de bedoeling om meer winst te maken. Zo noemt de respondent die betrokken is in opwekking van groene energie bijvoorbeeld hoe Shell hun geloofwaardigheid zijn verloren:

“I mean, the greenest, most green washy company on the planet, no expense spared in telling you how much they were gonna make energy available to all, and how they were gonna commit giant resources into investing into renewable energy. And then the price of gas went up, and they make vast profits and they're excuse for making vast profits is, we'll invest even more in renewable energy. That doesn't get out for the fact that that would requires a 75% increase in the amount of fossil fuels that they're gonna generate in the next four to six years. I mean the hypocrisy of Shell is absolutely breathtaking” (Respondent 5)

Het kan dus worden gesteld dat het vertrouwen in bedrijven lager is wanneer deze bedrijven laten merken dat zij het behalen van winst belangrijker vinden dan het vervullen van een maatschappelijke functie.

4.3.2 Factor 2: Maatschappelijke functie

Een factor die meespeelt in het oordeel over de mate waarin respondenten menen dat het bedrijfsleven haar verantwoordelijkheid wil nemen is of het betreffende bedrijf een maatschappelijke missie of functie in haar doelstellingen heeft opgenomen. Dit verschil in vertrouwen in verschillende soorten organisaties kan mooi worden weergegeven aan de hand van opvattingen die respondenten gegeven hebben over woningcorporaties en particuliere verhuurders. Zoals eerder genoemd in hoofdstuk 4.2.1, meent een respondent dat de overheid particuliere verhuurders bepaalde verplichtingen op zou moeten leggen, omdat deze verhuurders anders zelf geen verantwoordelijkheid zouden nemen voor het verduurzamen van hun woningen. Woningcorporaties leveren dezelfde dienst als particuliere verhuurders, namelijk het bieden van woonruimten, maar werken vaak nauwer samen met gemeenten:

“Kijk In de hè. In, wij hebben een aantal wijken waar heel veel woningcorporatiebezit is. Dus met die woningcorporatie kunnen wij in principe, nou, nog relatief makkelijk afspraken maken over het verduurzamingstraject. Zij hebben meerdere woningen en zij hebben ook een ook een maatschappelijke verantwoordelijkheid om die op orde te brengen.” (Respondent 3)

In tegenstelling tot particuliere verhuurders stellen de geïnterviewde gemeenteambtenaren echter niet dat woningcorporaties verplicht zouden moeten worden voor het verduurzamen van hun woningen. Integendeel, ze erkennen de hindernissen die woningcorporaties hebben bij het verduurzaming van hun woningen, zoals bijvoorbeeld de verhuurdersheffing, welke recentelijk afgeschaft is.

“Dus voor de woningcorporaties is de wereld ook wel echt veranderd. Die verhuurdersheffing is weggevallen en ze krijgen nu ook subsidie om het wel te doen. Ja, dan, die willen nu ook wel echt vaart maken hoor dus ze zijn nu echt goed bezig, denk ik. Maar dat is wel echt veranderd.” (Respondent 3)

Ook respondenten die niet werkzaam zijn in een gemeente geven aan deze opvatting te delen:

“Als je het hebt over huurders in Nederland, dan heb je het voornamelijk over woningbouwcorporaties. Die hebben grootschalige verduurzamingsplannen, maar die lopen ook tegen de grenzen aan van hoeveel mankracht er beschikbaar is, het is kostbaar, want je moet dan ook mensen tijdelijk uit hun woning plaatsen, dan moet je een vervangende woning bieden, etcetera. Dus woningbouwcorporaties zitten er bovenop” (Respondent 4)

Uit deze citaten blijkt dat mensen die zich bezighouden met de energietransitie in de veronderstelling zijn dat woningcorporaties hun verantwoordelijkheid willen nemen, mits het ze mogelijk gemaakt wordt. Deze opvatting is niet vreemd, aangezien woningcorporaties vaak worden opgericht met de maatschappelijke missie om goede huisvesting te bieden aan burgers met lagere inkomens. Deze missie maakt het eenvoudiger vertrouwen te hebben dat deze corporaties bereid zijn hun maatschappelijke taak uit te voeren.

4.3.3 Conclusie bedrijven en organisaties

In aansluiting op het concept van CSR zijn de respondenten van mening dat bedrijven een maatschappelijke functie dragen die verder reikt dan het behalen van winst (Gorski et al., 2014). Opvallend is dat respondenten hoofdzakelijk een laag vertrouwen hebben in het daadwerkelijk oppikken van maatschappelijke verantwoordelijkheid door bedrijven die uitstralen dat zij winst als hoofddoel hebben. Oftewel, bedrijven waarvan niet geloofd wordt dat zij voldoen aan de normen van CSR worden minder vertrouwd. Andere soorten organisaties, zoals coöperaties of verenigingen met een maatschappelijke insteek, worden over het algemeen anders benaderd door de respondenten, omdat deze succesvol uitstralen dat zij niet gericht zijn op winst.

Het verband tussen rechtvaardigheid en bedrijven in de energietransitie wordt door de respondenten in dit onderzoek voornamelijk geformuleerd in negatieve zin. Oftewel, respondenten hebben voornamelijk genoemd hoe bedrijven bijdragen aan onrechtvaardigheid in de energietransitie. Deze onrechtvaardigheid is door de respondenten enkel genoemd in

termen van een oneerlijke verdeling van kosten en baten in de energietransitie, oftewel *distributive justice* (Jenkins et al., 2016).

4.4 De burger benaderen als collectief

De laatste bevinding van dit onderzoek betreft de mate waarin respondenten gesproken hebben over de burger als collectief in tegenstelling tot als individu. Wat hiermee bedoeld wordt is het gezamenlijk verantwoordelijkheid nemen van burgers in kleine gemeenschappen, zoals het geval is bij de energiegemeenschapsprojecten die aan bod zijn gekomen in het onderzoek van De Kluizenaar et al. (2022). Eén van de respondenten in dit onderzoek neemt deel aan een dergelijk collectief, en twee andere respondenten hebben benadrukt veel vertrouwen te hebben in deze benadering van de burger. Zo merkt een van de Amsterdamse gemeenteambtenaren het volgende op:

“En dan te bedenken wil ik al in actie komen, ga ik dan niet meer eentje in actie komen voor zonnepanelen of ga ik bij mijn burens aanvragen aanbellen of ze mee willen doen met zonnepanelen? Ik vind dat hele collectieve denken, Dat is wel waar ik mijn meeste geloof in heb.” (Respondent 1)

Het benaderen van de burger als collectief zou meerdere voordelen hebben. In eerste instantie kan het financiële voordelen met zich meebrengen voor burgers:

“Want als je zo'n dorp op één lijn krijgt, dan zijn ze ook wel bereid om inderdaad te kijken naar wat kunnen we gezamenlijk doen, wat bespaart ons dat aan kosten? Want dat is natuurlijk... Gaat dubbelop, als je een zonneweide neerzet dan en dan verbruik je met z'n allen de spanning die daar wordt opgewerkt. Maar je hebt ook wel eens een keertje, je betaalt lang niet zoveel als over de zonnecollectoren die op je dak moeten komen. En dus als je mensen daarvan bewust maakt van jongens, jullie kunnen daar van profiteren, maar dan moet je jezelf als collectief opstellen” (respondent 6)

Ten tweede geven kan de collectieve benadering van burgers ook betekenis en zeggenschap bieden:

“Dan doe je twee dingen. Je verzamelt mensen, je geeft ze een betekenis, doordat ze inderdaad een collectief iets doen. Je laat ze samenwerken. Ja, het is een democratisch proces waarin mensen bepalen van willen we nou wel zo'n biovergister en kan dat wel uit voor ons, of willen we die zonneweide of liever, weet ik veel windmolens of toestanden ofzo waar we van afhankelijk zijn in dat geval.... Ja, dat, dat zijn allemaal

van die dingen waarvan ik denk van, ga nou niet met de individuele burger aan de gang, want dat wordt m gewoon niet. Je moet dat gewoon collectief doen en de mensen de voordelen bieden.” (respondent 6)

Waarom deze bevinding lastig in te delen bleek in een van de eerdere secties, is vanwege de betrekking op verantwoordelijkheid die deze benadering. Immers, de benadering veronderstelt dat burgers gezamenlijk verantwoordelijkheid nemen voor het produceren en consumeren van energie. Echter hebben de respondenten aangegeven dat het de verantwoordelijkheid is van de overheid om burgers aan te sporen tot het vormen van een collectief: “Ik denk dat je, een beetje kijkend vanuit het perspectief van de overheid denk ik dat je een collectief bewustzijn moet creëren.” (respondent 6)

Deze bevinding neemt hierdoor ook een interessante positie aan in het debat tussen Schmidtz en Goodin (1998). In eerste opzicht kan namelijk gesteld worden dat het idee van collectieve verantwoordelijkheid aansluit bij het denkbeeld van Goodin, welke meent dat de samenleving als geheel verantwoordelijkheid draagt voor brede maatschappelijke problemen. Schmidtz beschrijft echter dat hij wel achter het nemen van collectieve verantwoordelijkheid staat, wanneer zelf gekozen wordt voor deze collectieve context. In het geval van dergelijke energiegemeenschappen komt daarbij ook een onafhankelijkheid van externe instanties bij kijken, wat goed aansluit bij het denkbeeld van Schmidtz. De respondenten geven aan dat de overheid meer aan zou moeten sturen op dergelijk collectief denken bij burgers. Deze betrokkenheid van de overheid hoeft echter niet in contrast te staan met het denkbeeld van Schmidtz, omdat deze van mening is het juist wenselijk is instituties te vormen die beroep doen op de burger voor het nemen van verantwoordelijkheid.

4.5 Beantwoording onderzoeksvragen

In het volgende zullen de drie deelvragen van dit hoofdstuk beantwoord worden. Zoals in de inleiding van dit onderzoek is aangegeven, wordt met verantwoordelijkheid in de deelvragen bedoeld op de twee soorten verantwoordelijkheid, namelijk verantwoordelijkheid voor het treffen van maatregelen voor de energietransitie, en verantwoordelijkheid voor het behouden of bevorderen van sociale gelijkheid in de energietransitie. Per deelvraag worden kort weergegeven wat de belangrijkste bevindingen uit dit onderzoek zijn, en hoe deze bevindingen zich verhouden tot de twee vormen van verantwoordelijkheid.

4.5.1 Deelvraag 1: verantwoordelijkheid van burgers

De eerste deelvraag luidde als volgt: **Welke opvattingen heersen er over de verantwoordelijkheid van burgers in de energietransitie?**

Uit de bevindingen is gebleken dat respondenten veronderstellen dat iedere burger een verantwoordelijkheid draagt bij het bevorderen van de energietransitie door bepaalde maatregelen te treffen. Hierbij is wel duidelijk een onderscheid gemaakt tussen burgers die in armoede leven en burgers die wél de financiële middelen hebben om een duurzame levenswijze te bekostigen. Er worden meerdere factoren genoemd die invloed hebben op de mate waarin deze burgers verantwoordelijkheid zouden kunnen nemen. De volgende factoren kwamen naar voren in dit onderzoek: het prioriteren van andere problemen, een gebrek aan zeggenschap over eigen woning en een gebrek aan financiën voor investeringen. Wél wordt genoemd dat het aan iedere burger de taak is om duurzame veranderingen te maken in het gedrag. De sociale omgeving van burgers beïnvloedt het bewustzijn dat zij hebben over de energietransitie, en daarmee ook de verantwoordelijkheid die zij hierin kunnen nemen.

Uit de bevindingen blijkt dat burgers niet dezelfde mate van verantwoordelijkheid toegeschreven krijgen voor het behouden of bevorderen van sociale gelijkheid in de energietransitie. Respondenten hebben beduidend aangegeven te veronderstellen dat het de taak is van de overheid, niet van burgers zelf, om burgers te ondersteunen die benadeeld worden aan de hand van de energietransitie.

4.5.2 Deelvraag 2: verantwoordelijkheid van overheid

De tweede deelvraag luidde als volgt: **Welke opvattingen heersen er over de verantwoordelijkheid van de overheid in de energietransitie?**

Onder de participanten heerst er consensus dat de overheid een grote rol dient te spelen in de energietransitie. Echter blijkt in de rol van de overheid niet een dergelijke verdeling te maken in de verantwoordelijkheden betreffende klimaatverandering en sociale gelijkheid. Deze verantwoordelijkheden lijken immers onlosmakelijk verbonden te zijn aan elkaar. De overheid dient beleid te voeren dat niet enkel de energietransitie bevordert, maar dit ook op een rechtvaardige manier laat gebeuren. Oftewel, de overheid is ervoor verantwoordelijk dat burgers die in energiearmoede leven niet relatief meer benadeeld zijn in de energietransitie dan andere burgers. Hiervoor is het van belang dat de overheid eenduidig beleid voert, waarbij enkele tegendraadse partijen zelfs verplichtingen worden opgelegd. De overheid dient maatregelen te koppelen aan een groter verhaal, opdat burgers beter begrijpen waarvoor zij duurzame maatregelen dienen te nemen. tenslotte dient de overheid de kloof met de burger te overbruggen, bijvoorbeeld middels derde partijen, of krachten uit de samenleving, om ook lastig bereikbare burgers te kunnen ondersteunen.

4.5.3 Deelvraag 3: verantwoordelijkheid van bedrijven en organisaties

De derde deelvraag luidde als volgt: **Welke opvattingen heersen er over de verantwoordelijkheid van bedrijven en organisaties in de energietransitie?**

Onder de respondenten heerst de opvatting dat bedrijven wél een maatschappelijke verantwoordelijkheid dragen in de context van de energietransitie, maar geen vertrouwen te hebben dat bedrijven uit eigen initiatief deze verantwoordelijkheid zullen nemen. De opvatting is dat commerciële bedrijven winstmaximalisatie prioriteren, en het belang van de burgers daarmee achterwege gelaten wordt. Met name bedrijven die een essentiële rol innemen in de samenleving, zoals het leveren van energie of het verschaffen van woonruimte, worden genoemd door de respondenten als partijen die hun verantwoordelijkheid verloochenen. Wanneer deze bedrijven hun maatschappelijke verantwoordelijkheid verloochenen kan dit immers leiden tot een minder eerlijke verdeling van kosten en baten in de energietransitie. De twee soorten verantwoordelijkheden worden dan ook onder een noemer genoemd bij bedrijven, in negatieve zin. Oftewel, respondenten noemen impliciet dat bedrijven beide vormen van verantwoordelijkheid verloochenen.

5 Conclusie

In de afgelopen decennia is er een aanzienlijke toename geweest van de aandacht voor klimaatverandering, waardoor de energietransitie nu een prominente positie heeft gekregen op de politieke agenda. Gedurende het afgelopen decennium is er daarnaast steeds meer bewustwording ontstaan omtrent de sociale ongelijkheid binnen de energietransitie, wat heeft geleid tot een groeiend aantal onderzoeksinitiatieven op dit gebied. Hoewel er al een langere tijd een discussie gaande is betreffende een duidelijke verdeling van verantwoordelijkheden voor het behalen van klimaatdoelstellingen, ontbreekt een dergelijke discussie nog over de verantwoordelijkheidsverdeling met betrekking tot het bevorderen van sociale gelijkheid in de energietransitie. Dit onderzoek is een poging licht te doen vallen op dit hiaat, en hierdoor beter begrip te creëren over verschillende soorten verantwoordelijkheid in de energietransitie. De hoofdvraag hierbij was: hoe verhouden opvattingen over verantwoordelijkheidsverdeling voor het treffen van maatregelen in de energietransitie zich tot verantwoordelijkheidsverdeling voor het bevorderen van sociale gelijkheid in de energietransitie?

Deze vraag is onderzocht aan de hand van kwalitatief onderzoek, waarbij dertien sleutelfiguren uit de energietransitie geïnterviewd zijn. Uit deze interviews kan worden geconcludeerd dat de geïnterviewde respondenten van opvatting zijn dat alle drie de partijen, burgers, overheid en marktpartijen, verantwoordelijk zijn voor het behalen van klimaatdoelstellingen, zij het met een aantal kanttekeningen. Zo krijgen burgers met een lage sociaaleconomische status minder verantwoordelijkheid toegeschreven, en wordt van bedrijven verwacht dat zij niet uit zichzelf zullen handelen naar de verantwoordelijkheid die zij dragen.

De overheid krijgt duidelijk een spin-in-het-web-functie toegeschreven: zij dient verantwoordelijkheid te nemen voor burgers die zichzelf niet genoeg kunnen helpen en dient bedrijven aan te sporen, zo nodig met verplichtingen, om hun verantwoordelijkheid te nemen. De maatschappelijke verantwoordelijkheid die bedrijven voorgeschreven krijgen wordt minder bediscussieerd, omdat de verwachting heerst dat bedrijven deze verantwoordelijkheid toch niet zullen nemen uit zichzelf. Voor het verzorgen van een energietransitie die rechtvaardig verloopt, wordt de overheid dan ook als hoofdverantwoordelijke aangewezen. Bedrijven hebben in hun uitvoering ook invloed op de kosten en baten van de energietransitie,

maar het is de verantwoordelijkheid van de overheid om deze bedrijven hun maatschappelijke verantwoordelijkheid te laten nemen.

Wat betreft de groep burgers kan gesteld worden dat deze twee soorten verantwoordelijkheid gescheiden zijn, aangezien burgers wel verantwoordelijk gehouden worden voor het treffen van duurzame maatregelen, maar niet voor het bevorderen van sociale gelijkheid in de energietransitie. De beantwoording van de vraag hoe de opvattingen over de twee soorten verantwoordelijkheid zich tot elkaar verhouden blijkt echter te complex voor de partijen overheid en bedrijven om eenduidige te kunnen beantwoorden. Immers, bij deze partijen lijken de twee vormen van verantwoordelijkheid onlosmakelijk verbonden te zijn. Een onderlinge verhouding van deze twee verantwoordelijkheden kan vandaar niet gesteld worden aan de hand van dit onderzoek.

Wel heeft dit onderzoek bijgedragen aan het begrip van de verantwoordelijkheden die burgers, overheid en bedrijven dragen in een rechtvaardige energietransitie. Voor alle drie de groepen kan een lijst van factoren worden aangewezen, die mogelijk, dan wel waarschijnlijk, van invloed zijn op de mate waarin de partijen verantwoordelijkheid kunnen of willen nemen.

6 Discussie

In dit hoofdstuk bestaat uit vier secties. In de eerste sectie zullen de bevindingen van dit onderzoek opnieuw worden geïnterpreteerd, met de bedoeling de wetenschappelijke implicaties van de bevindingen te verhelderen. De tweede sectie van dit hoofdstuk is gewijd aan het onderbouwen van de validiteit van dit onderzoek. In de derde sectie worden de beperkingen genoemd die invloed hebben gehad op dit onderzoek. Ten slotte zal in de laatste sectie van dit hoofdstuk kort uiteengezet worden welke aanbevelingen voor vervolgonderzoek voortvloeien uit dit onderzoek.

6.1 Inzichten en interpretatie van bevindingen

In de opzet van dit onderzoek zijn geen hypothesen gesteld betreffende de uitkomst. In plaats daarvan is gekozen voor een theoretisch kader op basis van de literatuur, waarin de onderzoeksvragen vanuit verschillende perspectieven bekeken konden worden. Bij de interpretatie is zoals gezegd een veelheid van factoren gedetecteerd, die alle op zich kandidaat zijn voor verder onderzoek. Maar de bevindingen zijn tevens aanleiding om een vergelijking maken met de opvattingen die uit de literatuurstudie naar voren kwamen.

6.1.1 Decentralisatie

Een belangrijk kernpunt dat naar voren kwam in het theoretisch kader was de decentralisatie van de van de verzorgingsstaat, die naast een beleidsmatige verschuiving van verantwoordelijkheden – zoals die van de landelijke overheid naar lokale en regionale overheden – ook een verschuiving van verantwoordelijkheden naar de burger beoogde (Bredewold et al. 2018). Hierbij is geconstateerd dat deze verschuiving in lijn is met het gedachtegoed van Schmidtz (Schmidtz & Goodin, 1998). In dit onderzoek is het interessant gebleken om te bekijken of de ontwikkelingen binnen de energietransitie ook deze decentraliserende trend zouden volgen. Het tegenovergestelde is echter gebleken.: respondenten hebben juist aangegeven dat de overheid een grotere rol moet innemen bij het helpen van de burger, en dat de overheid en burgers deze verantwoordelijkheid delen. Deze constatering wekt de vraag op of deze door Bredewold et al. (2018) geschetste verschuiving van de verzorgingsstaat van richting aan het veranderen is. Helaas kan geen antwoord gegeven worden op deze vraag aan de hand van bevindingen uit dit onderzoek. Wel zou deze vraag zich goed lenen voor een vervolgonderzoek.

6.1.2 Energy Justice

Wanneer door de respondenten gesproken werd over rechtvaardigheid in de energietransitie, ging dit met name over een eerlijke verdeling van de kosten en baten van de energietransitie. Vanuit het raamwerk van *energy justice* bekeken is er door de respondenten dus voornamelijk waarde gehecht aan *distributional justice*. Hoewel de literatuur over *energy justice* geen uitspraken doet over een prioriteit van de ene soort rechtvaardigheid boven de andere, lijkt er in praktijk toch een mate van prioritering door de respondenten plaats te vinden. Een mogelijke oorzaak hiervoor zou kunnen zijn dat burgers een gebrek aan *distributional justice* het meest ervaren aan de hand van problemen in hun levens. Om dit te onderzoeken is echter tevens vervolgonderzoek nodig.

6.1.3 De burger van dichtbij

Een mogelijke verklaring voor de bovenstaande twee bevindingen is dat de respondenten uit dit onderzoek werkzaam zijn in de energietransitie, en hierdoor dichtbij de burgers staan die het moeilijk hebben. Deze respondenten krijgen namelijk goed mee dat deze burgers het niet redden zonder ondersteuning, en het meest benadeeld worden door een oneerlijke verdeling van kosten en baten in de energietransitie.

6.1.4 Wantrouwen in de markt

De bevindingen in dit onderzoek sluiten aan bij de bevindingen uit het onderzoek van de Kluzenaar et al. (2022), waaruit bleek dat burgers en ambtenaren geen vertrouwen hebben in bedrijven voor het nemen van verantwoordelijkheid in de energietransitie. Deze bevindingen zijn logisch te verklaren aan de hand van het concept *Corporate Social Responsibility*, dat aangeeft aan hoe de maatschappelijke verantwoordelijkheid van bedrijven tegenwoordig niet meer beperkt is tot enkel het maximaliseren van winst, maar ook het vervullen van een maatschappelijke functie (Gorski, Fuciu, & Criotor, 2014). In dit onderzoek is zelfs besproken dat de overheid enkele bedrijven verplichtingen dient op te leggen, omdat deze anders niet hun maatschappelijke verantwoordelijkheid zullen nemen. Ook

6.1.5 Gebruik maken van krachten uit de samenleving

Een bevinding die opmerkelijk was omdat deze niet uit voorgaande literatuur of onderzoeken die gebruikt zijn voor dit onderzoek naar voren is gekomen is betreft de verantwoordelijkheid van de overheid om gebruik te maken van krachten uit de samenleving. De kloof tussen overheid en burgers wordt gezien als een belemmering, en dit is – voor zover opgetekend uit de monden van de respondenten – ook terecht. Het overbruggen van deze kloof middels een derde partij is echter een nieuw idee.

6.2 Validiteit

In het onderstaande worden de verschillende manieren weergegeven op welke de validiteit is gewaarborgd in de uitvoering van dit onderzoek.

6.2.1 Geluidsopname en transcriptie

Allereerst zijn voor de meest adequate vastlegging van data alle interviews opgenomen en getranscribeerd, zodat bij eventuele evaluatie of herhaling van gegevensinterpretatie altijd kan worden teruggegrepen op het daadwerkelijk door de respondenten gezegde.

6.2.2 Informatievoorziening en evaluatie

Verder is op meerdere manieren gepoogd om de validiteit te waarborgen. Zo zijn respondenten van tevoren geïnformeerd over de thema's die besproken werden in de interviews. Ook is gedurende de interviews vaak nagevraagd of de antwoorden die de respondenten gegeven hadden op een juiste manier geïnterpreteerd waren. Hierdoor kan met grote zekerheid worden gesteld dat de resultaten van dit onderzoek niet afwijken van de betekenissen die de respondenten gegeven hebben aan hun opvattingen. In de resultaten zijn om die reden ook vaak wat langere citaten gebruikt van de respondenten, om zo dichtbij de betekenis van de respondent zelf te blijven.

6.2.3 Keuze en heterogeniteit van respondenten

Ook is gepoogd de validiteit van het onderzoek te waarborgen door respondenten te werven die kennis hebben van de energietransitie, omdat dit hun dagelijkse werkveld is. Behalve een keuze voor sleutelpersonen was het verder belangrijk om niet alleen respondenten te werven die vanuit slechts één specifieke rol werkzaam zijn in het vakgebied. Door juist verschillende invalshoeken te kiezen konden diverse perspectieven op verantwoordelijkheidsverdeling bestudeerd worden. Deze validiteit kan in vervolgonderzoek nog vergroot worden door nog meer perspectieven te belichten, bijvoorbeeld van gemeenteambtenaren uit kleinere gemeentes.

6.3 beperkingen van het onderzoek

De meest prominente limitatie uit dit onderzoek betreft de reikwijdte van de doelgroep. Bij het werven van participanten is met name gezocht naar personen die nu al een prominente rol vervullen in de energietransitie. Afgezien van het relatief geringe aantal participanten betekent deze keuze mogelijk ook dat de onderzoeksresultaten een vertekend geven van hoe over het onderwerp in bredere zin wordt gedacht. Immers: het is heel goed mogelijk, dat

mensen die zich niet bezighouden met de energietransitie erg verschillend kunnen denken over de benodigde verantwoordelijkheidsverdeling in de energietransitie. Ook heeft dit onderzoek zich beperkt tot personen waarvan verwacht werd dat zij een zeker overzicht hebben over de energietransitie in Nederland. Hierbij is niet gekeken naar burgers die zelf leven in energiearmoede, terwijl een groot deel van de bevindingen van dit onderzoek juist wel dergelijke burgers betreft. Hierdoor valt het te beargumenteren dat het van belang is om ook de opvattingen van deze burgers zelf te onderzoeken alvorens met grote stelligheid uitspraken over deze burgers gemaakt kunnen worden.

De afwezigheid van burgers met energiearmoede in de respondentenpool wijst dan ook op een tweede limitatie van dit onderzoek, namelijk de afstand tot de leefwereld van burgers waarover dit onderzoek voor een belangrijk deel gaat. Eén van de respondenten heeft genoemd dat het belangrijk is om het probleem van de sociale ongelijkheid in de energietransitie van dichtbij te zien, wanneer men echt wil begrijpen wat burgers met energiearmoede meemaken. Door enkel interviews af te nemen met personen die een sleutelrol vervullen in de energietransitie kunnen de resultaten van dit onderzoek niet anders worden bekeken dan als een ‘bovenaanzicht’ van de situatie in Nederland. Een participerende observatie zou daarom bijdragen aan een dieper begrip van de leefwereld die in dit onderzoek wordt aangeduid.

Een derde beperking, tijdgebrek, heeft invloed op de voorgaande twee beperkingen. Aangezien dit onderzoek als afstudeeropdracht fungeert en er strakke deadlines zijn gesteld, was het niet altijd mogelijk om de meest grondige methodologie te hanteren bij het beantwoorden van de onderzoeksvragen. Bij meer tijd voor dit onderzoek zouden er meer diverse deelnemers kunnen worden onderzocht en zou er ruimte zijn voor participerende observaties.

6.4 De opzet van vervolgonderzoek

Dit onderzoek heeft veel inzichten opgeleverd, met name over de parameters die van invloed kunnen zijn bij de mate waarin burger, overheid en bedrijven verantwoordelijkheid wordt toegeschreven in de energietransitie. Deze inzichten bieden een waardevolle basis voor verdere onderzoeksrichtingen die kunnen bijdragen aan een dieper begrip van deze complexe kwesties. Naast de in vorige secties genoemde voorbeelden voor specifiek relevant vervolgonderzoek, kunnen *in algemenere zin* de volgende vuistregels worden gehanteerd bij het definiëren van vervolgonderzoeken.

1. Brede basis: betrekken van burgers

Dit onderzoek heeft zich voornamelijk gericht op professionals binnen de energietransitie en de rol die zij zien voor de overheid, bedrijven en zichzelf. Een belangrijke volgende stap is het onderzoeken van de opvattingen van burgers, vooral diegenen die zich in situaties van energiearmoede bevinden. Het betrekken van hun perspectief kan een diepgaander begrip opleveren van hoe de energietransitie hun dagelijks leven beïnvloedt en hoe zij denken over verantwoordelijkheidsverdeling.

2. Participerende observatie

Een participerende observatiebenadering zou een diepgaand begrip kunnen bieden van de dagelijkse uitdagingen en ervaringen van burgers in energiearmoede. Door directe betrokkenheid en observatie van hun situatie kunnen onderzoekers inzicht krijgen in de praktische aspecten van energiearmoede en de impact van de energietransitie.

3. Gebruik van krachten in de samenleving

Een laatste, doch zeer relevante suggestie voor vervolgonderzoek betreft onderzoek naar hoe effectief gebruik gemaakt kan worden van krachten in de samenleving. De bevinding met betrekking tot het gebruik maken van krachten uit de samenleving als een potentiële derde partij om de kloof tussen overheid en burgers te overbruggen, opent interessante mogelijkheden voor vervolgonderzoek. Het begrijpen van de praktische toepassingen, effectiviteit en implicaties van dit concept kan bijdragen aan een dieper inzicht in hoe dit nieuwe idee kan worden geïmplementeerd. Interessante richtingen voor dergelijk onderzoek betreffen de identificatie van geschikte partijen en de invloed op beleidsvorming die deze benadering effectief zou maken.

7 Literatuur

- Bellaart, H., Brock, A., Haydary, M. & Odekerken, M. (2020). *Naar een inclusieve energietransitie*. Kennisplatform Integratie & Samenleving: Utrecht.
- Boeije, H. (2010). *Analysis in Qualitative Research*. London: Sage.
- Bredewold, F., Duyvendak, J. W., Kampen, T., Tonkens, E., & Jansen Verplanke, L. (2018). *De verhuizing van de verzorgingsstaat. Hoe de overheid nabij komt*. Van Genneep.
- Cantarero, M. M. V. (2020). Of renewable energy, energy democracy, and sustainable development: A roadmap to accelerate the energy transition in developing countries. *Energy Research & Social Science*, 70, 101716.
- De Kluizenaar, Y. de en P. Flore (2021). *Klimaataanpak: toekomstbepalende keuzes voor onze samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- De Kluizenaar, Y., Steenbekkers, A., Muiderman, K., Mangnus, A. & Blijleven, W. (2022). *Burgers, overheid of bedrijven: wie is aan zet?*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Druică, E., Goschin, Z., & Ianole-Călin, R. (2019). Energy poverty and life satisfaction: Structural mechanisms and their implications. *Energies*, 12(20), 3988.
- Fukuda, K., & Ouchida, Y. (2020). Corporate social responsibility (CSR) and the environment: Does CSR increase emissions?. *Energy Economics*, 92, 104933.
- Fuller, S., & McCauley, D. (2016). Framing energy justice: perspectives from activism and advocacy. *Energy Research & Social Science*, 11, 1-8.
- Gorski, H., Fuciu, M., & Croitor, N. (2014). Research on Corporate Social Responsibility in the Development Region Centre in Romania. *Procedia Economics and Finance*, 16, 224-233.
- Gorski, H., Fuciu, M., & Dumitrescu, L. (2017). Sustainability and corporate social responsibility (CSR): Essential topics for business education. *Romania*.
- Grossmann, M., & Creamer, E. (2017). Assessing diversity and inclusivity within the Transition movement: an urban case study. *Environmental Politics*, 26(1), 161-182.
- Jamali, D., & Mirshak, R. (2007). Corporate social responsibility (CSR): Theory and practice in a developing country context. *Journal of business ethics*, 72, 243-262.

- Jenkins, K., McCauley, D., Heffron, R., Stephan, H., & Rehner, R. (2016). Energy justice: A conceptual review. *Energy Research & Social Science*, 11, 174-182.
- Kymlicka, W. (2002). *Contemporary political philosophy: An introduction*. Oxford: Oxford University Press. Hoofdstuk 7: Citizenship Theory. Pp 284-326
- Maxwell, J. A. (2012). *Qualitative research design*. London: Sage.
- Neacsu, A., Rehman Khan, S. A., Panait, M., & Apostu, S. A. (2022). The Transition to Renewable Energy—A Sustainability Issue?. In *Energy Transition: Economic, Social and Environmental Dimensions* (pp. 29-72). Singapore: Springer Nature Singapore.
- Neuman, W. L. (2014). *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*. (7th ed.). Harlow: Pearson.
- Pellegrini-Masini, G., Pirni, A., & Maran, S. (2020). Energy justice revisited: A critical review on the philosophical and political origins of equality. *Energy Research & Social Science*, 59, 101310.
- Planbureau voor de Leefomgeving (2019). *Klimaatakkoord: Steviger beleidspakket, maar doel van 49% emissiereductie naar verwachting niet gehaald*. Planbureau voor de Leefomgeving: Den Haag.
- Schmidtz D. & Goodin R. E. (1998). *Social welfare and individual responsibility* (for and against). Cambridge UP.
- Seifi, S., & Crowther, D. (2018). The need to reconsider CSR. In *Redefining corporate social responsibility* (pp. 1-11). Emerald Publishing Limited.
- Sovacool, B. K., & Dworkin, M. H. (2015). *Energy justice: Conceptual insights and practical applications*. *Applied Energy*, 142, 435-444.
- Toegepast-Natuurwetenschappelijk Onderzoek (2020). *White paper: Energy poverty and the energy transition*. ENGAGER COST Action.
- Veldheer, V., Jonker, J. J., Noije, L. V., & Vrooman, C. (2012). *Een beroep op de burger*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vergeer, R., Rooijers, F. J., & Davidson, M. D. (2017). *Rechtvaardigheid en inkomenseffecten van het klimaatbeleid: de impact van het klimaatbeleid op de inkomensongelijkheid*. CE Delft.

Wu, Y., Zhang, K., & Xie, J. (2020). Bad greenwashing, good greenwashing: Corporate social responsibility and information transparency. *Management Science*, 66(7), 3095-3112.

8 Bijlagen:

8.1 Bijlage 1: Interviewguide

Hoofdtopic	Subtopic(s)	Voorbeeldvragen
<u>Introductie</u>	Voorstellen	
	Persoonsgegevens + <i>informed consent</i> + toestemming opnemen	
	Herhaling toelichting onderzoek	
<u>Eigen rol in energietransitie</u>	Rol van respondent	Hoe zou je je eigen rol beschrijven in de energietransitie?
		Hoe ben je ertoe gekomen dit te gaan doen?
	Verantwoordelijkheid	Er wordt vaak geduid op eigen verantwoordelijkheid van burgers om mee te doen aan de energietransitie, merk je hier iets van/wat vind je hier van? Verder voornamelijk vervolgvragen
	Rechtvaardigheid	Vind je dat de energietransitie momenteel eerlijk verloopt?
		Wiens verantwoordelijkheid is het om ervoor te zorgen dat de energietransitie eerlijk verloopt?
	Doorverwijzingen	
		Ken je nog andere sleutelfiguren die goed zouden zijn om mee te spreken?

8.2 Bijlage 2: weergave respondenten

- Respondent 1:** Deze respondent is werkzaam bij de gemeente Amsterdam als ‘Coördinator team sociaal maatschappelijk spoor Energietransitie gebouwde omgeving’. Zij werkt samen met verschillende partijen om de gebouwde omgeving in Amsterdam te verduurzamen
- Respondent 2:** Ook deze respondent is werkzaam bij gemeente Amsterdam in het stedelijk strategie team. Dit team verrichte op het moment van interview onderzoek naar de rechtvaardige energietransitie.
- Respondent 3:** Deze respondent is werkzaam bij gemeente Breda in team milieu, en houdt zich bezig met het verduurzamen van de gebouwde omgeving in Breda
- Respondent 4:** Deze respondent heeft een bedrijf dat zich richt op het financieren van startups die gericht zijn op de energietransitie.
- Respondent 5:** Deze respondent houdt zich al decennia bezig met de energietransitie en heeft jarenlang gewerkt bij grote bedrijven die zich richten op windenergieproductie.
- Respondent 6:** Deze respondent is werkzaam in de woningbouw, en houdt zich hierdoor veel bezig met energieneutrale woningen
- Respondent 7:** Deze respondent heeft een modebedrijf dat zich richt op duurzame kleding, waarbij de nadruk ligt op burgers kennis laten maken met nieuwe vormen van duurzaamheid.
- Respondent 8:** Deze respondent is werkzaam bij een bank, en heeft onder andere als werkzaamheden het financieren van duurzame initiatieven
- Respondent 9:** Deze respondent is werkzaam bij een adviesbureau als ‘adviseur participatie’, en is met name gericht op het gebied van energietransitie en klimaatadaptatie.
- Respondent 10:** Deze respondent is werkzaam bij een subsidie- en projectontwikkelingsbedrijf dat zich richt op het de aardgasvrije transitie.
- Respondent 11:** Deze respondent is werkzaam bij energiecoöperatie Zutphen Energie en houdt zich veel bezig met het betrekken van burgers in de energietransitie.
- Respondent 12:** Deze respondent leidt een collectief energieproject bij een energiecoöperatie in Arnhem.
- Respondent 13:** Deze respondent is voorzitter van OM Energie, een coöperatie waarbij 70 energiecoöperaties aangesloten zitten

8.3 Bijlage 3: informed consent Nederlands

TOESTEMMINGSFORMULIER (informed consent)

Betreft: interview Verantwoordelijkheid Energietransitie.

Over het onderzoek: voor de module MT-BKS: Master thesis. Voor de master Burgerschap en kwaliteit van samenleven aan de Universiteit voor Humanistiek doe ik onderzoek naar de energietransitie. Het doel van dit onderzoek is het vergaren van inzicht in heersende opvattingen over de verantwoordelijkheidsverdeling in de energietransitie. Deze inzichten probeer ik te vergaren aan de hand van interviews. De data uit deze interviews zullen verwerkt worden tot een verslag en mogelijk binnen de Universiteit voor Humanistiek verspreid worden. Het interview zal tussen 30 en 60 minuten duren. In het onderzoek zal de anonimiteit bewaard worden van de respondenten.

Ik verklaar hierbij op voor mij duidelijke wijze te zijn ingelicht over de aard, methode en doel van het onderzoek.

Ik begrijp dat:

ik mijn medewerking aan dit onderzoek kan stoppen op ieder moment en zonder opgave van reden;

gegevens vertrouwelijk worden verwerkt en in de uiteindelijke evaluatie worden geanonimiseerd, zodat ze niet herleidbaar te zijn tot de persoon.

Ik verklaar dat:

ik geheel vrijwillig bereid ben aan dit onderzoek mee te doen;

de uitkomsten van dit interview verwerkt mogen worden in een verslag of wetenschappelijke publicatie;

ik toestemming geef om een geluidsopname van het interview te laten maken door de interviewer(s).

Datum:

Naam:

Handtekening:

8.4 Bijlage 4: Informed Consent English

INFORMED CONSENT FORM

Concerning: interview responsibility energy transition.

About the research: for the module MT-BKS: Master thesis. For the master Burgerschap en kwaliteit van samenleven (citizenship and the quality of living together) at the University of Humanistic Studies (UVH) I am conducting a research concerning the energy transition. The goal of this research is the gathering of insight into prevailing views on the division of responsibility in the energy transition. I try to acquire these insights through interviews. The data of these interviews will be incorporated in a rapport and will possibly be spread within the UVH. The interview will take somewhere between 30 and 60 minutes. Within the research the anonymity of the respondents will be upheld.

I hereby declare to have been informed adequately about the nature, method and purpose of this research:

I understand that:

- I can stop participating in this research at any time without giving any reason;
- data is processed confidentially and anonymized in the final evaluation, so that it cannot be traced back to the person.

I Declare that:

- I am willing to participate in this research completely voluntarily;
- the results of this interview may be incorporated in a report or scientific publication;
- I give permission for the interviewer(s) to make an audio recording of the interview.

Date:

Name:

Signature:

8.5 Bijlage 5: datamanagementplan

1	Administratieve informatie	
1.a	Werktitel Ma-thesis, student, begeleider, meele- zer, eventuele externe opdrachtgever(s), datum van dit plan en van eerdere versies	Opvattingen over verantwoorde- lijkheidsverdeling in de energie- transitie in Nederland
1.b	Wie is de eerstverantwoordelijke voor het data- management?	Thomas Kampen
2	Beschrijving van de data	
2.a	Worden bestaande data hergebruikt of nieuwe data gegenereerd?	Nieuwe data worden gegene- reerd
2.b	Om welke soort(en) data gaat het; omvang van de bestanden; groeitempo?	interviewdata in de vorm van audio-opnames en transcripties
3	Standaarden en metadata, oftewel alles wat nodig is om de data te vinden en te benut- ten	
3.a	Welke metadatastandaarden worden gebruikt (vindbaarheid)?	volgt
3.b	Welke coderingen e.d. worden gebruikt die toe- komstige koppeling met andere data mogelijk ma- ken (duiding, interoperabiliteit)?	n.v.t
3.c	Welke software en eventueel hardware wordt er gebruikt (duiding, bruikbaarheid)?	Atlas.ti
3.d	Wat wordt er gedocumenteerd en bewaard om replicatie mogelijk te maken? Wat zijn de afspra- ken als betrokkenen (voortijdig) vertrekken?	Interviewgide en codeerschema
4	Ethisch en juridisch	
4.a	Hoe wordt bij het verwerven of genereren van de data de hiervoor eventueel benodigde toestem- ming verkregen van dataleverancier/ proefperso- nen/ ...? Welke beperkingen gelden er eventueel	Een informed consent-formulier .

	tijdens het onderzoek?	
4.b	Hoe worden gevoelige gegevens beschermd tijdens en na het project?	Anonimiteit wordt bewaard
4.c	Zijn de data na het project – eventueel na een embargoperiode – als Open Access beschikbaar? Zo nee, welke voorwaarden gelden er?	Nee
5	Opslag en archivering	
5.a	Hoe wordt voldoende opslag- en back-upcapaciteit tijdens het project geregeld, inclusief versiebeheer? Zijn de kosten hiervoor gedekt; zo nee...?	Volgens UvH-protocol opgeslagen op R-schijf
5.b	Waar en hoe lang worden de data na afloop van het project beschikbaar gesteld voor vervolgonderzoek en verificatie? Is dit een <i>Trusted Digital Repository</i> , dus met een internationale certificering? Zo niet, hoe worden de data dan vindbaar (<i>denk aan metadata en aan persistent identifiers zoals DOI, Handle en URN</i>) en duurzaam toegankelijk en bruikbaar?	N.v.t.
5.c	Zijn de kosten voor (het voorbereiden van de data voor) archivering gedekt; zo nee...?	Ja

Het invullen van de hierna volgende aanvulling op het DMP is verplicht wanneer mensgebonden onderzoek wordt gedaan waarbij natuurlijke personen in het onderzoek worden betrokken.

1. Participants (including privacy)

1.1. I will be doing research involving human subjects, and I am aware of and compliant with laws and regulations concerning privacy sensitive data.

Yes, I will involve human subjects in my research. I will comply with the General Data Protection Regulation (GDPR) and to the privacy regulations of the UvH.

The Wet Medisch-Wetenschappelijk Onderzoek met Mensen (WMO, or Medical Research (Human Subjects) Act) does not apply to my project.

The Wet Medisch-Wetenschappelijk Onderzoek met Mensen (WMO, or Medical Research (Human Subjects) Act) applies to my project; I will have it reviewed by a Medical Research Ethics Committee. In addition I will comply with the Kwaliteitsborging Mensgebonden Onderzoek (Quality Assurance for Research Involving Human Subjects)

1.2. I am aware of the university's regulations concerning the protection of the privacy of participants, and I will adhere to these regulations

See: <https://www.uvh.nl/mijnuvh/graduate-school/research/datamanagement>

Yes

[Click here to specify any problems you might encounter by complying to these regulations](#)

1.3. Give a description of the sample of participants

Members of CE-groups and citizens with low income who don't participate in the energy transition

and indicate if vulnerable groups such as minors, aged people, refugees, mentally disabled people critically ill patients, etc will be involved in your research

No, I will not be doing research involving vulnerable groups

Yes, I will involve vulnerable groups in my research

I don't expect to involve vulnerable groups in my research, but I can't say with certainty that they won't be involved, as they might fit the target group.

1.4. Are you aware of any potential ethical issues during data collection, such as sensitive questions, long interviews or questionnaires, mental or physical burden, incomplete disclosure (deception), etc.

These ethics considerations are particularly important when dealing with vulnerable groups

No

Yes ethical issues might arise

[Click here to specify these issues and a description of how these issues are to be dealt with](#)

Privacy protection

1.5.

Which personal data are to be collected?

Personal data is any data on the basis of which participants might be identified directly or indirectly.

No personal data will be collected.

If personal data is collected tick all that apply

General

Contact data limited (e.g. name, email)

[Click here to explain what and why.](#)

Contact data full (e.g. address, phone number)

[Click here to explain what and why.](#)

Gender

[Click here to explain what and why.](#)

Birthdate or age

[Click here to explain what and why.](#)

Nationality, birth place, birth country

[Click here to explain what and why.](#)

Identification numbers (e.g. Student number, Employee number,

[Click here to explain what and why.](#)

Experiences (work, education)

The work experience of the involved respondents relating to the energy transition is vital to this research.

Special data

Racial or ethnic origin

[Click here to explain what and why.](#)

Religious or philosophical beliefs

[Click here to explain what and why.](#)

Political opinions

[Click here to explain what and why.](#)

Health data

[Click here to explain what and why.](#)

Sex life or sexual orientation

[Click here to explain what and why.](#)

Trade union membership

Click here to explain what and why.

Genetic data

Click here to explain what and why.

Medical data

Click here to explain what and why.

Biometric data

Click here to explain what and why.

Criminal records

Click here to explain what and why.

Citizen Service Number (Burger Service Nummer: BSN)

Click here to explain why.

Copy identification card

Click here to explain why.

Visual materials (pictures, video) that might lead to identification of participants

Click here to explain what and why.

Audio recordings that might lead to identification of participants

Audio recordings will be made in order to transcribe and analyse data in this research.

- 1.6. Are there any external parties (processors) involved in this study regarding data collection, data storage, archiving and/or other data-related activities? If so, please describe and name them here and state the website(s) of the processor(s).

Note. A processor is a person or organization to whom or which \ the processing of personal data has been outsourced. The external party should comply with the GDPR. the applicant should ensure that there is a contract to ensure appropriate processing by the external party. This party should take appropriate technical and organizational measures to protect personal data against loss or any form of unlawful processing (e.g. unnecessary collection of data or further processing).

Data collection

Not applicable

Yes: Click here to enter text.

Data storage

Not applicable

Yes: [Click here to enter text.](#)

If there is an external party that requires a processor agreement: what is the legal base for which the processing activity takes place?

Personal data cannot be processed according to the GDPR unless there is a legal base for processing. This question refers to the legal basis for processing personal data. There are several possibilities, three of which are particularly relevant for research.

Tick all that apply and explain why this is absolutely necessary

- (1) consent (participants sign a consent form to process their personal data);
- (2) Legitimate interest as scientific researcher (“gerechtvaardigd belang”) (for example, this applies to the use of public data from social media where consent is not needed);
- (3) permission (when an external party provides the researcher with personal data and the external party has obtained permission from the data subjects to hand over the data and the researcher will inform the data subjects how the data will be used and how their privacy will be protected)

1.7. Do you receive personal data from other parties on which specific analyses have to be conducted?

No

Yes,

[Click here to specify](#)

1.8. Is a Data Protection Impact Assessment (DPIA) needed?

A DPIA is a systematic estimate of the impact of a certain system on the data protection of the persons concerned. Such an assessment is required if the applicant intends to collect a huge data set or an extremely sensitive data set, which warrant a separate analysis of the risks of the projects. Based on this estimate, recommendations can be made to minimize this impact as much as possible or even eliminate it completely.

Tick all that apply

- Evaluation or scoring, including profiling and predicting, especially from “aspects concerning the data subject's performance at work, economic situation, health, personal preferences or interests, reliability or behavior, location or movements”. An example: building behavioral or marketing profiles based on usage or navigation of websites.
- Automated-decision making with legal or similar significant effect: processing that aims at taking decisions on data subjects producing “legal effects concerning the natural person” or which “similarly significantly affects the natural person”. For example, the processing may lead to the exclusion or discrimination against individuals. Processing with little or no effect on individuals does not match this specific criterion
- Systematic monitoring: processing used to observe, monitor or control data subjects, including data collected through “a systematic monitoring of a publicly accessible area”. This type of monitoring is a criterion because the personal data may be collected in circumstances where data subjects may not be aware of who is collecting their data and how they will be used. Additionally, it may be impossible for individuals to avoid being subject to such processing in frequent public (or publicly accessible) space(s).
- Sensitive data: this includes special categories of data (for example information about individuals' political opinions), as well as personal data relating to criminal convictions or offences. This criterion also includes data which may more generally be considered as increasing the possible risk to the rights and freedoms of individuals, such as electronic communication data, location data, financial data (that might be used for payment fraud).
- Data processed on a large scale: a. very large datasets concerning many thousands or millions of people; b. the volume of data and/or the range of different data items being pro-

cessed; c. the duration, or permanence, of the data processing activity; d. the geographical extent of the processing activity.

- Datasets that have been matched or combined, for example originating from two or more data processing operations performed for different purposes and/or by different data controllers in a way that would make it possible to deduce the personal identities of subjects.
- Data concerning vulnerable data subjects, such as minors and patient groups.
- Innovative use or applying technological or organizational solutions, like combining use of finger print and face recognition for improved physical access control, etc.
- Data transfer across borders outside the European Union, taking into consideration, the potential risks of data transfers to such countries.
- When the processing in itself “prevents data subjects from exercising a right or using a service or a contract”. This includes processings performed in a public area that people passing by cannot avoid.

If two or more boxes are checked a DPIA is necessary. If a DPIA is necessary please see <https://www.uvh.nl/mijnuvh/graduate-school/datamanagement> for an instruction.

Has a DPIA already been carried out?

No

Yes, please, specify the details:

8.6 Bijlage 6: Codeboom

